

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Зокир Сотиболдиев

ДИЗАЙН АСОСЛАРИ

5140900 - Касбий таълим (5140700 - Амалий санъат)
бакалаврият таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ
«IQTISOD-MOLIYA»

2008

Тақризчилар:

Тасвирий санъат ва уни ўқитиш
методикаси кафедраси мудири,
п.ф.н. доцент **Ботир Бойметов**

Тошкент Архитектура Қурилиш институти
катта ўқитувчиси, санъатшунос **Шухрат Абдуллаев**

Зокир Сотиболдиев

Дизайн асослари. Ўқув қўлланма / Зокиров Сотиболдиев. Масъул муҳаррир. Педагогика фанлари номзоди доцент *Нозим Толипов.* ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Т.: «**IQTISOD-MOLIYA**», 2008- 100 бет.

Мазкур ўқув қўлланма «Дизайн асослари» фани бўйича педагогика университетларининг «Санъат» факультети бакалавр йўналишидаги талабаларнинг бадий лойиҳалаш соҳасидаги назарий ва амалий билимларини шакллантиришга қаратилган бўлиб, келажакда талаба-ёшларни авлоддан авлодга ўтиб келаётган миллий кадриятлар, анъаналар асосида вояга етказишни ва ҳунар ўргатишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

МУҚАДДИМА

Мамлакатимизда «дизайн» термини пайдо бўлганига кўп бўлгани йўқ. Инглизчадан таржима қилинганда «дизайн» чизма, расм, лойиха маъноларини англатади. Бунга қадар нарсаларни лойихалаштириш «бадий конструкциялаш», нарсаларни яратиш назарияси эса «техник эстетика» деб аталиб келинарди. «Дизайн» сўзи ясама тушунчалар: «дизайнер» — расм конструктор, «дизайн-шакли» — буюмнинг ташқи шакли тушунчаларини вужудга келтирди ва хоказо.

Ҳозирга қадар дизайннинг мазмуни, унинг мақсадлари ва имкониятлари ҳақида бахслар юритиб келинмоқда. Чунончи, машхур итальян архитектори ва дизайнери Д.Понти дизайннинг мақсади — ўзгал шакллар, нарсалар дунёсини яратишдан иборат бўлиб, улар цивилизациямизнинг чинакам характерини очиб бериши лозим, деб ҳисоблайди. Дизайннинг бошқа бир назарийчиси Т.Мальдонадо ўзгача фикрни қўллаб-қувватлайди. Унинг тасдиқлашича, истеъмол предмети бадий асар функциясини бажариши мумкин эмас, санъат тақдир эса саноат буюмлари тақдир билан мос кела олмайди. Чет элларда дизайннинг асосий вазифаси — сотилиши осон бўлган нарсалар яратишдир, деган фикр кенг тарқалган. Шундай қилиб, дизайн бозор эҳтиёжлари ва талабларига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Олимлар, мутахассислар дизайнни расм — конструкторнинг оммавий саноат маҳсулотларини лойихалаш соҳасидаги ва шу асосда буюмлар муҳитини вужудга келтириш соҳасидаги фаолиятидир, деб қарайдилар. Замон бизнинг кўз ўнгимизда меҳнатқашларнинг шароитлари ва турмушнинг эстетик мазмунига тобора юксак талаблар қўймоқда.

Саноат-техника маҳсулотларининг бадий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги, уларга эстетик тус бериш — олимлар, инженерлар, ишлаб чиқариш ходимларнинг муҳим вазифасидир: «қулай ва қиройли буюмлар яратишга қаратилган бадий конструкциялаш (дизайн)нинг диққат марказида ҳамиша одам, унинг ижтимоий ва индивидуал эҳтиёжлари истеъмол ва маънавий талаблари туради.

Дизайн соҳасини аниқлаш ҳамиша ҳам осон бўлавермайди. Дизайн архитектурадан (интерьерларни лойихалаш ҳақида гап борганда), ҳайкал-тарошлиқдан (айтайлик, болалар майдончалари ёки аттракционлар лойихалаштирилаётганда), амалий санъатдан (идиш-товоклар ёки мебелларнинг янги турлари яратилаётганда) ажратиш қийин.

Фикримизча яратилаётган, ишлаб чиқарилаётган ҳар қандай буюм ёки маҳсулотдаги шакл, ранг ва безак тушунчаларининг уйғунлиги дизайн маҳсули деб қабул қилиниши тўғри бўлади. Яъни яратилаётган буюмлар ишлатиш жиҳатидан қулай, арзон ва ўзгал бўлишини таъминлаган ҳолда лойихалашдир. Китобимизнинг мақсади — китобхонни уни қуршаб олган буюмлар олами билан том маънода таништиришдан иборатдир. Бу олам бизларнинг ҳаммамизга шу қадар яқинки, у ҳақиқатан ҳам биз учун тушунарли ва очикдир, уни ҳамма билиб олади, деган фикрдан узоқлашиб бўлмайди.

Хар бир предмет (буюм) санъат асаридан фаркли ўлароқ қандайдир ҳаётий муҳим вазифага, бошқача сўз билан айтганда, функцияга эгадир. Лекин деярли ҳар бир кишида ўзини гўзал буюмлар билан камраб олиш эҳтиёжи бор. Шунинг учун ҳам буюмнинг қиммати икки асосни — фойда ва гўзалликни камраб олади. Ҳар бир буюмда техник ва эстетик асос мавжуд бўлиб, у хамиша муҳим бўлмайди ва тарихан алмашиб туради.

Буюмнинг амалий фойдаси тушунтириб ўтишни талаб қилмайди, лекин бу фойдага баъзи бир эстетик кечинмалар ҳам ҳамроҳлик қилиши мумкин экан. Ҳақиқатдан ҳам машинанинг қандай ишлаётганлигини кузатиш биз учун ёқимли эмасми, ахир; айниқса, бу иш жараёни, мақсади бизга тушунарли бўлганда, шундай туюлади. Шунинг учун ҳам биз бўлажак китоб табоқлари босилаётганлигини, у ёқдан бу ёққа тушаётганлигини ва конвейер билан олиб кетилаётганлигини кузатганимизда, экскаватор қандай ишлаётганлигини кўрганимизда «ақлли машина», деб кўямиз.

Айрим буюмлар хайрихоҳлик, хатто ўзига нисбатан эҳтиросли эмоционал муносабат уйғотиши мумкин. Инсон билан буюм ўртасида чуқур индивидуал алоқалар: қандайдир оилавий анъанани эслатувчи креслога муҳаббат бўлиши, фуражка армиядаги хизмат тўғрисида хотира бўлиши мумкин.

Биз буюмларни камдан-кам ҳолларда алоҳида тарзда идрок этамиз: чунки улар одатда группалар, комплекслар ёки буюмлар муҳити деган муҳитни ҳосил қиладилар. Бинобарин, бу муҳит баъзан жуда аниқ характеристикага эга бўлади. Деворлар ҳам, уларни бирлаштириб турган бўшликнинг ўзи ҳам инсон шахсининг, жойнинг, замоннинг изини акс эттиради.

Корхона ёки муассасанинг буюмлар муҳити ҳам ўз характерига эга, лекин бу характер у қадар шахсий характер бўлмайди. Муҳит ва унинг хусусиятлари уйнинг деворларидан ташқарида ҳам бўлиши мумкин, чунончи, маданият ва истироҳат боғи ҳамда унинг аттракционлари, уйлар ўртасидаги болалар ўйин майдончаси. Фақат бу ерда бўшликнинг ўзи, сув ва яхшилиқлар, дарахтлар ва буталар буюмлардан кам роль ўйнайди.

Бизни қуршаб олган нарсалар камдан-кам ҳолларда бир-бирига тенгдош бўлади: янги сотиб олинган стол билан ёнма-ён бундан юз йил аввалги соат осиглик турган бўлиши, эски китоб шкафида яқинда нашр этилган китоблар бўлиши мумкин. Буюмлар ўз умрини ўтайди, уларнинг ўрнига янгилари пайдо бўлади, буюмларнинг мана шу — янгиланиш жараёни узлуксиз давом этади. Биз замон изини оддийгина бир ликобда ҳам хис этишимиз, лекин хамиша ҳам бунинг онгли равишда ва аниқ хис этмаслигимиз мумкин. Аммо бизнинг турмушимизда эски буюмлар энди у қадар кўп эмас — улар эндиликда музейлардан ва коллекционерларнинг тўпламларидан топилади.

Биз кўргазма витринасида ўтган асрдаги улкан қисқични (у билан қанд майдалашган) кўрганимизда, тасаввуримизда зангори қоғозга ўралган қалла қанд, қаттақон чойнак ва мислари ялтираб турган самовар намоён бўлади. Лекин у ёки бу буюм бизнинг кўз ўнгимизда эски бўлиб кўриниши учун бир аср вақт ўтиши шарт эмас: эллигинчи йилларнинг қандили ёки радиоприёмниги ҳозирнинг ўзидаёқ ўзининг эллик йиллик даврни бошдан кечиришганлигини айтиб турибди.

Бизга таниш бўлган кўпгина буюмлар ўзининг узоқ ўтмишларига эга. Турмушнинг зарур буюми бўлган стуллар ва креслолар канчалик ажойиб эволюцияни бошдан кечирган! Инкрустация қилинган. Миср креслоси қадимги грекларда қатъий конструкция қилинган ўриндикка айланган. Бу ўриндик асрлар ўтиши билан барокко дабдабасига эга бўлиб, кейин рококо-нинг мураккаблиги ва носозлиги, унинг албатта зарҳал билан безатилиши, гоят нозик нақшлари ва оқ левкасга эга бўлиб қолди.

Хўш, бу буюмлар вақт ўтиши билан нима сабабдан ва қандай қилиб ўзгариб кетди? Ахир, улар тахминан айни бир хил материалдан қилинган эди-ку?

Бунинг содир бўлишига сабаб шуки, бу буюмларнинг ҳар бири ўз даври билан, ўша замон маданияти ва аввало техникаси ва санъати, (архитектураси, ҳайкалтарошлиги ва рассомлик санъати) билан узвий боғланган эди. Ҳар бир давр бир нарсани биринчи ўринга сурса, бошқасини четга чиқариб ташлаган, бир хил таъсирларни кучайтирган бўлса, бошқаларни заифлаштирган.

Уйғониш даврига қадар бўлган техника билан санъат кўпроқ бир-бирдан ажралмас эди, шу сабабли теварак-атрофдаги барча нарсаларнинг услуб бириги тўлиқ ва узвий бўлган эди. Техниканинг ажралиб чиқиши XVII — ХУШ асрларда рўй берди ва ўтган асрнинг ўрталарида ғалати шакллар кашф этди, бу вақтда энди тугалланган буюмга жило бера бошлаган эдилар. Бунга иккита ихтисослик — инженер ва рассом ихтисосининг пайдо бўлиши сабаб бўлди. Бу ўзгарган шарт-шароитлар буюмлар оламида қандай из қолдирганлигини ва дизайнерлик лойиҳаларининг пайдо бўлиши билан аҳвол нақадар ўзгариб кетганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Дизайнерлик лойиҳалари ўзининг техник ва эстетик асослари бириги билан характерли эди.

Архитектура буюмлар оламини хамиша ўзига сингдириб келган, у аслида буюмлар оламининг қўшимчаси бўлган. Уйнинг деворлари билан уй-рўзгор буюмлари — мебель ёки идишлар ўртасида хамиша чуқур ички боғланиш мавжуд бўлган. Буюм билан ҳайкалтарошлик, рассомлик санъати узвий равишда бир-бирига боғлиқ бўлган. Масалан, Миср сандиғи билан Миср ҳайкалтарошлигининг шакллари ўхшаш бўлганлиги кишини хайратда қолдиради, қадимги грек ҳайкаллари ўша даврдаги чинни идишларга хос пластик характерга эга бўлган. Рассомлик санъати греклар кўзасида ва Миср пардоз-андоз қошиқчасида, сандиқ деворчаларида ва камин экранида ўзининг жонли изини қолдирган. Буюмлар ҳам, ҳайкалтарошлик ҳам, рассомлик санъати ҳам безакчини боғлаб турган — хунармандчилик ишлаб чиқариши даврида у ана шу ишлаб чиқаришнинг бирдан-бир ва муҳим қисми ҳисобланган.

Шундай қилиб, ўтмишнинг буюмлар олами эволюциясини яхши билиб олгач, бугунги кун муаммоларини яхшироқ билиб олиш мумкин. Лекин бизнинг мавзуимизни чинакамига билиб олиш учун тарих сабоқларини билишнинг ўзи ҳали етарли эмас. Биз нарсани ва умуман атрофдаги буюмларни қандай баҳолаймиз?

Буюмнинг эстетик сифатларига берадиган баҳомиз баъзан субъектив, энг асосийси, исботланмаган бўлади. Биз буюм хақида у «гўзал», ёки «хунук», «нозик» ёки «қўпол» дейишдан ташқари нима ҳам дея оламиз? Деярли ҳеч нарса, маълум бўлишича, буюмга баҳо беришни ўрганиш унчалик осон нарса эмас экан. Бунинг учун бир қанча тушунчаларни ўзлаштириб олиш керакки, улардан хунармандчилик асари ёки дизайннинг характеристикаси ҳосил бўлади.

Буюмнинг эстетик сифатлари нималарни тақозо қилишини аниқ билиб олиш учун гўзаллик тўғрисидаги умумий тушунчани таркибий қисмларга ажратиш зарур. Гўзаллик тўғрисида буюмнинг ташқи шаклига қараб фикр юритилганлиги сабабли аввало ташқи шаклга қараб белгилари мавжуд эканлигини билиб олиш лозим. Фақат шундан кейингина конкрет нарса қандай сифатларга эга бўлиши лозимлиги, у чиройли деб аталишга ҳақли бўлиши учун қандай қонунлар асосида яратилиши кераклиги хақида гап юритса бўлади. Ана шунда бизнинг берган баҳомиз далил-исботли бўлади.

Инсон идрокнинг асосий қонуниятлари билиб олингандан кейин кўп нарсалар тушунарлироқ бўлиб қолади. Биз инсоннинг қандай қилиб буюмга ёндошганлигини, ундан қандай фойдаланишини, унга баҳо беришини, фарқ қилишини, қиёслашини билиб оламиз. Фақат идрок қилиш механизмини ўрганиб чиққандан кейингина биз бу предметнинг нима учун гўзал бўлиб туюлаётганлигини, уни қандай қилиб чиройли, бутун предметлар мухитини эса уйғун қилишни тушуниш, калитини қўлга киритган бўламиз.

Бизни қуршаб турган предметлар оламининг бадий эстетик моҳиятини билиб олишдан иборат мураккаб илмни ўзлаштириш айнан мактаб парта-сидан бошланади. Шунинг учун ҳам мактабни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида ёш авлодга бадий таълим беришни ва уни эстетик руҳда тарбиялашни яхшилаш масалаларига катта эътибор берилганлиги бежиз эмас. Гўзаллик туйғусини, юксак эстетик дидни ривожлантириш керак — бусиз чинакам ижод, бунёдкорлик иши, «гўзаллик қонунлари асосидаги ҳаётининг бўлиши мумкин эмас.

Олий ўқув қўртлари бакалаврият йўналиши амалий санъат, тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси ихтисослиги бўйича дастур ва ўқув қўлланмалар бадий лойиҳалаш хусусиятлари, дизайн тарихи, бадий лойиҳалашнинг асосий қонуниятлари билан танишишни, ҳамда айрим амалий топширик (рамзий белгилар, кадоклаш қутилари, ёдгорлик буюмлари, турли костюмлар, реклама стендлари конструкциялари, мебель, ёритиш асбоблари ишланмалари, болалар ўйин комплекси, интерьер ва экстерьерни бадий лойиҳалаш эскиз ва макетлари)лар бажариш назарда тутилган.

Ўқув қўлланманинг асосий мақсади:

- бакалаврият таълим йўналиши талабалари учун тайёрланган ўқув дастурларидан жой олган мавзуларини ёритиб бериш;
- вазифаларни бажариш методикасини ишлаб чиқиш,
- ўқувчиларни устоз ва шогирд аъёналарини давом эттиришга ўргатиш,
- турли вазифаларни бажаришда компьютер технологиясидан фойдаланишга қаратилган.

Қўлланмада мутафаккир-олимлар, халқ усталари, рассом- педагогларларнинг фикрларидан фойдаланилган. Шунингдек, машхур халқ усталари ҳамда ўқувчи талабаларнинг ижодий ишларидан намуналар келтирилган. Маълумки, ёшларни бадий жиҳатдан баркамол, Ваганга ва миллий санъатга садоқат руҳида тарбиялаб вояга етказишда амалий санъатнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Бу эса ўз навбатида санъат факультетларида ўқитилаётган махсус фанларнинг чуқур ва асосли бўлишини такозо этади, олим ва рассомлар, халқ усталари зиммасига юксак вазифаларни белгилайди.

«Дизайн асослари» предмети «Санъат» факультетларида олиб борилаётган эстетик циклдаги ўқитиладиган барча махсус фанларнинг бири бўлиб, улар ўртасида бевосита боғлиқликни таъминлайди. Талаба чуқур билим ва малакаларга эга бўлиш учун Дизайн ва унинг турлари борасида етарли маълумотларга эга бўлмоғи лозим. У шунингдек, композиция асослари, каламтасвир, рангтасвир, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат, амалий санъат, наққошлик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, бадий безак санъати каби бошқа мутахассислик фанларни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан юқори даражада ўзлаштира олиши керак.

Мазкур ўқув қўлланма кўп йиллик тажриба синов машғулотларида амалга оширилган тажриба ва хулосалар асосида яратилган бўлиб, унда «Дизайн асослари» фанининг мақсад ва вазифалари, тасвирлаш методлари тарихидан қисқа лавҳалар, дизайнда мавжуд асосий қонун-қоидалар, амалий санъат турлари ва унда ишлатиладиган ашёлар тавсифи ўрин олган. Ушбу ўқув қўлланмадан «Дизайн» ва «Амалий санъат» бўйича шуғулланувчи барча мутахассислар, бакалаврият таълим йўналиши талабалари фойдаланишлари мумкин.

I-БОБ ДИЗАЙН САНЪАТИ РИВОЖЛАНИШИНING АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Маълумки, инсон томонидан яратилган барча буюмлар бадий ижод маҳсулидир. Тараққиёт жараёнида илк меҳнат қуроллари, уй-рўзгор буюмларини мукамаллаштириш билан бирга инсонда илк бор шакллар, уларнинг гўзаллиги ҳақида фикрлаш хусусияти ҳам ривожлана борди. Кейинчалик илмий техника тараққиёти билан боғлиқ ҳолда янги материаллар, янги шакллар, кашф этилди. Бадий лойиҳалаш соҳаси ривожланишининг юқори чўққисига кўтарилди. Рассом-дизайнерлар иш услубининг такомиллашиши билан бир қаторда уларга қўйилган вазифалар тобора мураккаблашиб бормоқда. Бу замон талаби. Ижодкор эса ҳамиша замон билан ҳамнафас бўлиши зарур.

Амалий санъатнинг илк қадамлари бадий ижодкорлик, техника маданияти ва асосан тасвирий санъатга боғлиқ ҳолда бошланди. Амалий санъатнинг қонуниятларидан бири унинг бошқа санъат турлари билан бирга ривожланиш, такомиллашишидир. Яратилган ҳар бир асарнинг (буюмнинг) шакли, безаги, фактураси, ранги турли халқларнинг иклими, яшаш тарзи, урф-одатлари ва маданиятига чамбарчас боғлиқдир.

XVII-XIX аср Европа ва Осиё давлатларидаги миллий амалий санъат мактаблари бошқа давлатлар санъати таъсиридан четда қолмаган. Аксинча улар бири иккинчисига бевосита боғлиқ тарзда ривожланган. Шундай қилиб, маълум бир халққа хос миллий маданият элементларини иккинчи бир халқнинг идиш-товоклари, кийим-кечаклари ва бошқа буюмларининг яратилиш услубида учратиш мумкин.

Маълумки, турли хил буюмлар, жиҳазлар амалий санъатнинг бутун тарихи давомида халқ усталари томонидан моҳирлик, қатга дид – савия билан яратилиб келинди. Фақат ўтган асрнинг бошларида техника тараққий этиб, усталар меҳнати маълум маънода, ўз-ўзидан четга сурилди. Иккинчидан рассом билан бажарувчи ва харидор ўртасидаги алоқа ўзгарди. Бундан ташқари буюмларнинг бадий лойиҳаси сустлашди. Хуллас, техника ишлаб чиқариш технологиясининг мураккаблашуви охир оқибатда рассом-дизайнернинг иш услубини қайта ишлаб чиқишга ва ишлаб чиқариш жараёнидаги иштирокини ўзгартиришга олиб келди. Рассом-дизайнер куйидаги жамоага аъзо бўлди: инженер-лорйиҳачи, технолог. Бу мутахассислар жамоасида у архитектор вазифасини бажарувчи бўлди, яъни буюмни идрок этиб, унинг лойиҳасини қизибгина қолмай, балки унинг яратилишига, ишлаб чиқари-

лишига ҳам бош бўлди. Лекин амалий санъат айрим соҳаларининг сакланиб қолиши бежиз эмас эди. Зеро, бунда буюм яратилишининг барча муаммолари ҳал қилинади. Бунга идиш-товоқлар, кийим-кечаклар, турли тақинчоқлар ва бошқалар мисол бўлади. Шуни таъкидлаш лозимки, декоратив амалий санъат ривожини ва такомилни тарихий жанрларнинг у ёки бу кўринишида сакланиши табиий ҳол.

«Дизайн» инглизча атама бўлиб, чизма, тасвир, лойиха маъносини билдиради. Бунга қадар нарсаларни лойиҳалаштириш «бадий конструкциялаш», нарсаларни яратиш назарияси эса «техник эстетика» деб аталиб келинади. Шу тариқа «Дизайн» сўзи яшаш, ихтиро тушунчаларини вужудга келтиради; «дизайнер» - рассом, конструктор, «Дизайн-форма» - буюмнинг ташки кўриниши, шакли маъноларни англатади.

Ҳозирга қалар дизайн ва унинг мақсади, имкониятлари ҳақида турли баҳслар юритилган. Чунончи италян дизайнери Д.Понти дизайннинг мақсади гўзал шакллар, нарсалар дунёсини яратишдан иборат деб ҳисоблайди. Дизайнернинг бошқа бир назариётчиси Т.Мальдонадо ўзгача фикрни қўллаб қувватлайди. Унинг таъкидлашича, истеъмол предмети бадий асар вазифасини бажара олмайди.

Ҳозирда дизайн бозор эҳтиёжлари ва талабларига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб қолмоқда. Дарҳақиқат, немис архитектори ва дизайнери Вальтер Гропиус таъкидлаганидек, «ҳар бир давр муқаррар равишда янги шакллар ва кадритлар яратади, шу билан бирга уларни бузади ҳам ...»

Тарихий ўзгаришлар, тараққиёт жараёнида ўз-ўзидан буюмларнинг қиёфаси ва уларнинг тузилиши ҳам ўзгариб бори. Ҳолбуки, ана шу буюм ва ашёларни тайёрловчилар, хунармандлар хамиша анъаналарга бўйсинар эдилар. Бинобарин, маҳорат ва миллий анъана авлоддан-авлодга ўтиб, такомил топиб келади. Демак, буюмлар ва ашёларни тайёрлаш усули билан бирга, уларнинг миллий шакллари ҳам мерос бўлиб ўтади.

Ибтидоий жамоа даври санъати тарихи, одамзод тафаккури, хис-туйғуларининг пайдо бўлиши, ривожланиш ва такомилдан бошлаб, ер юзида биринчи давлатнинг юзага келишигача бўлган давр санъатини ўз ичига олади, ўрганади ва таҳлил этади.

Ибтидоий жамоа даврдан бизгача кўплаб ашёвий далиллар: меҳнат ва ов қуроллари, уй-анжом ва турли ҳил безак буюмлари, одамлар яшаган манзил маконларнинг қолдиқлари ва бошқалар етиб келган. Булар, ўз-ўзидан ибтидоий жамоа кишининг ғоявий эстетик ва диний - эътиқодий қарашларини билишга, ибтидоий жамоа кишиларининг маданияти, уларнинг дунёқарашлари, тафаккур тушунчалари ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Тупроқ остида қолиб кетган моддий ва маданий ёдгорликлар, одам ва ҳайвонлар жасадларининг қолдиқлари, гор ва ертўла деворларига чизилган сурат ва бўртма тасвирлар ибтидоий жамоа даври тарихини ўрганишнинг муҳим манбалари ҳисобланади.

Замонлар ўтиб маданият ўзининг тадрижий тараққиётига юз тутди. Санъатнинг юзага келиши инсоннинг объектив воқелик тўғрисидаги билимларининг чуқурлашишига, ўз авлоди тажрибаларидан баҳраманд бўлишига

олиб келди. Бу уни турли кучларга қарши изчил курашишга даъват этди, унинг ақлий камолоти, эстетик қарашлари ривожини жадаллаштирди.

Юқори полеолит даврида одамлар яшаган манзилларда тош, суяк, шох ва лойдан ясалган ҳар хил ҳайкалчалар ҳам учрайди. Топилдиклар шундан далолат берадики, ҳайкалтарошликда ҳайвонлар тасвирини ясаш ва ёхуд турли ашёларга жониворлар суратини солиш кенг ўрин эгаллайди. Одам тасвири, айниқса, аёллар ҳайкали полеолит даврида кўп учрайди. Шунингдек, бу даврда декоротив амалий санъат намуналари ҳам кенг тарқала бошлаган. Айни пайтда буюмларни нақш билан безашга, турли тақинчокларга, туморларга эҳтиёж бўлган ва бу талаб тез суръатлар билан ортиб борган. Бу ҳол археологлар топган ва топаётган ашёвий буюмларда намоён бўлмоқда.

Маълумки, мезолит (ўрта тош асри) даврида меҳнат ва ов қуроллари-нинг ихчам, қулай бўлишига алоҳида эътибор қаратилган. Одамлар замонлар ўтиши билан ёғоч, қамишдан фойдаланиб, ўзларига керакли буюмлар ярата бошлаганлар. Санъатимиз тарихини кузатар эканмиз, худди шу асрда жанг воқеалари, овчиликни акс эттирувчи мураккаб композициялар яратилган-лигига гувоҳ бўламиз.

Неолит ёки янги тош асрида ишлаб чиқариш жараёни кучая борди. Шу билан бирга, кишиларнинг маънавий олами, дунёқараши ҳам кучая борди. Тошни қайта ишлаш, уни пардозлаш, шу асосда жуда нозик буюмлар яратишга кўпроқ эътибор берилга бошланди. Қулолчиликнинг пайдо бўлиши ҳам янги тош асрига тўғри келди ва тез суръат билан ривожланди. Бу даврнинг кўзга яққол ташланадиган хусусиятларидан бири-сопол ва бошқа буюмларни нақш билан безашнинг кенг тус олганлигидир. Лой, ёғоч, шох ва суяклардан ҳамда қисман тошдан ҳайкаллар ишланди, бежирим санъат асарлари яратилди.

Эраминдан аввалги 3 минг йиллик ўрталарига келиб, одамлар мисни қалай, кўргошин, рух ва сурма билан эритиб, бронза тайёрлашни ўргандилар. Натижада бронза турли хил қурооллар, яроқ-аслаҳа, зебу-зийнат ясаш учун асосий хом ашё бўлиб қолди. Айни шу пайтдан ер юзиде Бронза асри бошланди. Санъат тарихидан маълумки, бу асрда амалий-безак санъати янада ривожланди. Эндиликда сопол буюмлардан ташқари ҳаётда мис, олтин ва бронзадан ишланган буюмлар ибтидоий жамоа кишиси ҳаётда муҳим ўрин эгаллай бошлади. Турли тақинчокларни ўйма чизикли нақшлар билан безаш одат тусига кирди. Айрим минтақаларда қулолчилик дастгоҳларининг вужудга келиши сопол буюмлар шаклининг текис ва кўримли бўлишини таъминлади. Ҳайкалтарошлар лойдан ташқари, металл, ёғочдан ҳам кенг фойдалана бошладилар.

Кавказда металл қуйиш ва қайта ишлаш ниҳоятда ривожланди. Қўрғон ости қабрларидан топилган қумуш, олтин ва бронзадан ишланган безак буюмлари, уй-анжомлари, қурол-аслаҳалар ўзининг тузилиши ва бадиий безатилиши билан характерлидир. Идишлар юзаси бўртма тасвирлар билан безатилган. Бу тасвирларда ов манзараси, кўп фигурали композициялар учрайди.

Ўрта Осиёда бронза асрининг пайдо бўлиши эрамиздан аввалги 3 минг йиллик ўрталарига тўғри келади. Бу ерларда металлдан буюм ишлаш кенг тарқалди. Жумладан, Фарғонадан топилган биллакузукларда кўй ва шер тасвирлари ўта нозиклиги, бежиримлиги билан диққатга сазовордир. Бронза асрида Ўрта Осиёда кулолчилик янада ривожланди. Кулолчилик дастгоҳларининг юзага келиши эса, ярагилган буюмларнинг янада нафис ва гўзал бўлишини таъминлади. Шу жиҳатдан Чустда топилган қизил фонга қора бўёқлар билан расм ва нақшлар ишланган сопол буюмлар алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, эрамиздан аввалги I мингинчи йилларда Ўрта Осиёда дастлабки ибтидоий давлатлар шакллана борди. Худди шу асрда Зардуштийлик (эр.ав. VII аср) дини ёйилди. Унинг дастури Авесто эса шу дин қарашларини, унинг ақидаларини тарғиб этади. Қадимги Ўрта Осиё санъати ва маданиятини ўрганишда бизгача сақланиб қолган қалъа, сарой, турар жой ва қабрлар билан бирга зардуштийлик дини билан боғлиқ бўлган турли оссуарийлар (астадонлар) деб аталувчи одамлар суягини сақлаш учун мўлжалланган сополдан ясалган идишлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, инсон ижодий тафаккури билан яратилган барча буюмлар бадний ижоднинг маҳсулидир. Тарихий тараққиёт мобайнида буюмларнинг қиёфаси ва тузилиши ҳам ўзгариб борган. Холбуки, ана шу буюмларни тайёрловчилар, хунармандлар ҳамиша анъаналарга бўйсунар эдилар. Маҳорат авлоддан авлодга, отадан ўғилга, ўғилдан неварлага ўтиб келарди. Буюмларни тайёрлаш усули билан бирга уларнинг ўзига хос шакллари ҳам мерос бўлиб ўтарди.

Шунга қарамасдан айнаи бир хил буюмлар вақт ўтиши билан бутунлай янгича кўринишга, янгича тузилишга эга бўлиб боради. Ўз-ўзидан англашиладики, бизгача сақланиб қолган турли хил жиҳозлар, буюмлар ўзининг қадимий тарихига эга эди. Миср ёдгорликлари бунинг яққол далилидир.

Бинобарин, узоқ тарихга эга бўлган цивилизация даври буюмлари турли хил жиҳозлаш тарихида алоҳида ўрин тутарди. Биз буюмлар олами ҳақидаги қисқача маълумотимизни айнан шу тарихдан бошлаймиз. Бинобарин, бизгача сақланиб қолган хилма-хил асори атикалар қадимги Миср цивилизациясидан яхши тасаввур беради. Қадимда кишиларнинг кўмилган жасадлари билан бирга, уларга тегишли буюмларни ҳам кўмганларки, бу ҳол бизга узоқ авлодларнинг турмуш тарзидан, улар санъатидан атрофлича маълумот беради. Марҳум билан кўмилган мазкур буюмлар гўё вафот этган кишиларнинг нариги дунёдаги ҳаёти учун мўлжалланган эди. Мисрнинг қумли тупроғи ва қуруқ иқлими бу каби турли – туман буюмларнинг, жиҳозларнинг яхши сақланиб қолишига имкон берган.

Ўзининг ҳайкаллари, кум босган ғордаги қасрлари, шунингдек, папирус қозоғига қизилган ёзувлари билан машҳур бўлган бу қадимги сирли цивилизация узоқ вақтгача афсонавий мўжиза бўлиб келган эди.

Қадимги Миср хунармандчилиги намуналари миқдори бошқа олимларнинг топган буюмлари ҳисобига секин-аста ортиб борди ва асрлар оша авлодларнинг маънавий мулкига айланиб қолди. Шубҳасиз, бу асори-атика-

лар бизда ниҳоятда катта қизиқиш уйғотади. Шу тариқа айтиш лозимки, қадимги Мисрда биз учун аъъанавий бўлиб қолган одатдаги ҳисобсиз буюм жиҳозлар, мебеллар, уй-рўзғор ашёлари, турли асбоблар, кийим-бошлар ва бошқалар шулар жумласидандир. Улар қадимги Миср хонадонларининг буюмлар муҳитини ташкил этди.

Маълумки Миср маданияти жуда мураккаб ва зиддиятли. Унинг ўз тарихи, ўзига хос услуги бўлиб, бу цивилизация асри қолдирган мерос ниҳоятда бебаҳо. Айни тараққиёт ривожланган даврдан сўнг, санъат оламида бетакрор ва ноёб нарсалар кўп қолган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз қиёфасига, ўз санъат хусусиятига эга эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бинобарин, бу санъат намуналари ўша вақтдаёқ қўшни мамлакатларга тез тарқалди, уларнинг маданий таомиллари ва аъъанавиларига кириб қолди.

Эрампдан олдинги V асрга келиб ўтмишнинг яна бир бошқа буюм цивилизация маркази – Грециянинг антик давридаги гуллаб-яшнаши бошланди.

Грециянинг сиёсий ва маданий маркази Афина эди. У ҳар жиҳатдан шиддат билан тараққий топди. Афинанинг иморатлари оддий тарашланган тошдан қурилган, деворлар оҳак билан оқланган. Кичик-кичик хоналарда устига чойшаб ёпилган ўрин тўшак, стул, курсилар, сандиқлар бўлган. Бундан ташқари чиройли кўзачалар, деворларга осилган қуроллар, оддий мойчирок ва манқаллар уйнинг бегази, чиройини ташкил этган.

Греция ўзининг бемисл тараққиёт даврини ўтаб бўлгандан кейин унда бадавлат хусусий уйлар пайдо бўла бошлади.

Грек маданияти эстетик завқланишнинг янги-янги саҳифаларини очди. Архитектура иншоотларидаги кўтарилувчи ва кўтарувчи нарсаларни қарама-қарши қўйиш каби мутлақо янги манбалари шулар жумласидандир. Бинонинг таянчлари (устунлар, девор қисмлари)га анча жиддий тус берилди, уларни жонли организмнинг мускуллари билан қиёслаш мумкин эди. Грекларнинг архитектура иншоотини организм сифатида англаган ҳолда чуқур реалистик тушуниш эстетикаси бутун санъат обидалари оламига тарқалди.

Бу жиҳатдан греклар стули, айникса, алоҳида аҳамиятга сазовордир. Қлисмос деб аталувчи бу стуллар бизнинг ҳозирги стулларимизни айнан эслатиб туради. Бу ўринда, биз, буюмларнинг ички структурасини, унинг композицион ўзагини топишдан иборат чинакам грекларга хос интилиш намунасига дуч келамиз. Чунончи, ўша даврдаги архитектура иншоотлари каби қундалиқ рўзғор буюминини ҳам греклар конструктив тафаккурнинг ўзига хос модели деб қараш мумкин.

Ҳар қандай эҳтиёжни қондирувчи машҳур грек керамикаси бу жиҳатдан диққатга сазовордир. Греклар кўзаси ёки идишнинг ҳар қандай кўриниши ёки хили ўз вазифасига эга. Бинобарин, ҳар бир идиш ўзининг мақсадга мувофиқ аниқ, мукамал шаклига эга. Бу нарса асрлар оша кишилар эътиборини қозониб келди. Ҳамма буюмлар ички томондан одамга қиёсланади.

Миср санъати учун характерли бўлган хайкалтарошлиқ ва меъморчилик шакллариининг яхлитлиги греклардаги аниқлик ва изчиллик билан алмашди.

Греklar учун барча кўзга кўриниб турган нарсалар муҳим ва зарур бўлган, чунки буюмлар олами яхлит ва узвий тарзда идрок этилган. Бу ҳол фақат безағига асосланиб қолмай, шу билан бирга, мантиқ ва конструктивликка, пластика ва буюмнинг узвийлигига бўлган умумий муносабатга асосланган эди.

Рим давлати ўз ҳаётини тахминан эраиздан аввалги VI асрда бошлаган. Римликларнинг Марказий Европани, Шимолий Африка ва Яқин Шарқни забт этиши санъат, ҳаёт тараккиётида ўзига хос жараён эканлиги билан ажралиб туради. Лекин Римнинг маданий ҳаётида, тараккиётида греklar, албатта, алоҳида ўрин тутади.

Вақтлар ўтиши билан Рим Афинани ҳар жиҳатдан ортда қолдирди, уй-жой жиҳозлари технологияси анча содда эди. Манқаллар қиздирилган кўмир билан иситилар, ёритиш мойли ёритгичларни олмай ёкишга асосланган эди. Буларнинг барчасида техник янгилликлар бор эди. Масалан, ичимликларни иситишга мўлжалланган турли қурилмалар диққатга молик. Шулардан бири оутепса (антик самовар) дир.

Хурмачага ўхшаш баланд идишда иккита очик жой бўлиб, биттасига кўмир, иккинчисига суюқлик солинган. Унга ён томонидан маҳсус тешик орқали қиздирилган кўмир ташланиб, суюқлик чўмич ёрдамида солинар эди ва қуйиб олинарди, оутепсанинг жўмраги йўқ эди.

Ошхона идишлари пухта ўйлаб ясалган. Ҳатто оддий челақ ҳам ўзининг барча деталлари (қисмлари) билан айна мақсадга мувофиқ ясалган. Пачокланиш ва эгилиш эҳтимоли кўпроқ бўлган юқори қисми кенгайиб, худди шу жойига тутқич ўрнатилган. Ҳозир ҳам челақ ана шу тарзда ясалади.

Баъзан буюмларнинг зўр бўртма шакли хашамларга қизиқиш, назари-омизда бекиёс эди. Столнинг мармардан ўйиб ишлаб ясалган таянчи хайвон оёғининг шаклига эга бўлиши назарда тутилган. Асосига яқин борганда у тирноқли панжага ўхшаб кетса, юқорида эса гул япроқлари орасидаги бола киёфасига эга бўлган гулга айланади.

Бир нақш турининг бошқасига, ўсимликнинг одам киёфасига, одам киёфасининг архитектура деталига кўчиши деворга нақш солишда ҳам қабул қилинган.

Буюмларнинг белгили вазифаси ҳарбий техника буюмларига мажозий образли муносабатни ҳам вужудга келтирган. Бирок турмушда ишлатилмайдиган машина ва механизмлар ҳали эстетик мазмунга эга бўлмаган. Кейинги аср мобайнида уйлар ва уларнинг анжомлари, мебель ва асбоблар қанчалик ўзгариб кетган бўлмасин, уларнинг қўплари ўзининг узок аجدодлари-антик хунарамандлар томонидан ишланган буюмларнинг авлодлари бўлиб келди ва бўлиб келмоқда.

Эраиздан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиёдаги бадий ҳаёт ва маданиятни тушунишда Амударёнинг юқори оқими томонидан топилган «Амударё бойлиги» (Окс бойлиги) муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирги кунда Лондондаги Британия музейида сақланаётган бу ёдгорликлар ичида олтиндан ясалган аравача ва қуроқлар диққатга сазовордир. Бу буюмларда учрайдиган тасвирлар бирмунча шартли бўлса ҳам, лекин ниҳоятда ифодали ишлан-

ганлиги билан ажралиб туради. Деталлари аниқ ва тугал ишланиши билан характерланади. «Жангчи Сак» бўртма тасвирида айна фазилатлар мужас-самлашган. Ўрта Осиё ерларида топилган кўпгина сопол буюмлар кулолчилик дастгоҳларида ишланган ва махсус печларда пиширилган. Улар шу асарларда кулолчилик хунармандчилиги юксак бўлганлигидан далолат беради. Булар ичида геометрик нақшлар солиниб безатилган идишлар айникса диққатга сазовордир.

Марказий Қозоқистон қабрларидан уч оёкка ўрнатилган бронзадан ясалган қозонлар топилган. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда ишланган бу қозонларнинг тепа қисми ҳайвонлар тасвири-кўпроқ тоғ эчкиси хайкали билан безатилган. Бу ердан топилган тақинчоқларда ёввойи қуш, кийик ва эчки тасвирлари учрайди.

Македониялик Искандар Зулкарнайн (Александр Македонский) эрамиздан аввалги IV асрларда Ахмонийлар давлатини тор-мор этиб, Ўрта Осиё ерларининг кўпгина қисмини тасарруфига олган. Факат Хоразм, Фарғона ва Сирдарё бўйидаги кўчманчи қабилаларгина ўз мустақиллигини сақлаб қолганлар.

Эрамиздан аввалги III аср ўрталарида Парфиёна давлати (Туркманистоннинг жанубий-ғарбий томони ва Эроннинг шимолий-шарқий қисмлари) Ўрта шарқнинг йирик давлатларидан бири сифатида танилди. Аршакийлар сулоласи бошқарган даврда эса жаҳондаги йирик давлатлардан бирига айланди. Парфиёна санъатини ўрганишдан ҳам танга юзасига ишланган бўртма тасвирлар кенг ўрин эгаллайди.

Янги асрнинг бошларида Ўрта Осиёнинг ҳар томонлама ривожланган марказлардан бири –Хоразм эди. Кўйқирилган қалъа, Гаур қалъа, Тупроқ қалъа ҳаробалари, у ерлардан топилган тасвирий ва амалий санъат намуналари шу даврларда (илк феодализм, яъни V асрга қадар) Хоразмда ижтимоий ҳаётнинг бирмунча интенсив бўлмаганлигини кўрсатади.

Кўйқирилган қалъадан топилган кулолчилик буюмлари ҳам диққатга сазовордир. Сополдан ишланган сув идишлари, турли кўзалар жуда нафис ишланган. Гаур қалъа саройи қолдиқлари ҳам янада диққатга сазовордир.

I асрнинг бошларига келиб, Грек-Бактрия подшолигининг парчаланиши натижасида вужудга келган майда давлатлар бирлаштирилиб Кушон давлати ташкил этилди. Унга Ўрта Осиё ҳукмдори Кудзула Кадфиз бошчилик қилди. Бу даврда Буддизм дини кенг тарқалди. Буддизм билан боғлиқ бўлган ибодатхоналар вужудга келди, хайкаллар яратилди, деворий суратлар ишланди. Кушон даври санъатини билишда Холчаёнда (Сурхондарё худуди) сақланиб қолган бино қолдиқлари ҳамда тасвирий ва амалий санъат намуналари муҳим ўрин эгаллайди.

Айритомдан (Термиз яқинида) топилган тошдан ишланган рельефлар ва сўнги Кушон давлати меморчилик ҳаробалари бу ерда Буддизм кенг ёйила бошлаганлигини кўрсатади.

Далварзинтепа ва Қора тепадаги (Сурхондарё вилояти) Буддизм ибодатхоналаридан топилган ганч хайкаллар ҳам алоҳида хусусиятларга эга. Бу хайкаллар натурал катталиқда ишланган.

Амалий санъат намуналари ҳам диққатга сазовордир. Янги аср бошларида кулолчилик, заргарлик ва металлдан буюмлар яшаш (кумуш, олтин ва бронза) санъати ўзининг нафислиги билан диққатни тортади. Айниқса, металл буюмлар яшаш ва уларнинг юзасини бўртма тасвирлар билан безаш санъатида Ўрта Осиёлик усталар катта ютуқларни қўлга киритганлар.

Кўпгина археолог ва санъатшуносларнинг меҳнати туфайли Ўрта Осиё халқлари санъатининг ўтмиши бой ва серқирра эканлиги исботлаб берилди. Ўрганиш эса хали тугагани йўқ. Сўзсиз, Ўрта Осиё санъати қадимий даврга оид янги-янги маълумотлар билан янада бойитиб борилади.

ТАРИХ ВА БУЮМЛАР ОЛАМИ

Замонлар ўтиши билан буюмларнинг кифёси ва тузилиши ўзгариб бори, ҳолбуки ана шу буюмларни тайёрловчилар, хунармандлар ҳамиша анъаналарга бўйсунар эдилар. Маҳорат авлоддан-авлодга, отадан ўғилга, ўғилдан неварога ўтиб келарди. Буюмларни тайёрлаш усули билан бирга уларнинг шакллари ҳам мерос бўлиб ўтарди: улар қадим замонларда қонунийлаштирилган эди.

Одамлар яшайдиган уйлар ҳам ғиштдан қурилган бўлиб, баъзан майда новдалар ва қамиш билан қориштирилган лойдан, мустаҳкам бўлмаган материаллардан қурилган бўлгани сабабли узоқ вақтгача сақланиб қолмаган. Ўша замондаги уйни ички кўринишини деворларга чизилган расмлар ёки папирус қоғозига туширилган тасвирлар орқалигина тасаввур қилиш мумкин.

Мисрлик амалдорларнинг уйларини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин: бўйра тўшалган пол, баланд улкан хоналар. Унинг полдан шипигача бўлган деворларини ёрқин гиламли нақшлар билан қоплаб олинган. Айни шипга яқинроқ жойда озгина ёруғлик тушиб турибди. Икки тавақали эшиклар ёки пардалар гутилган очик жойлар бошқа хоналарга олиб киради.

Одамлар яшаган хоналарда биз ўзимизга таниш бўлган кўпгина буюмларни, ухлаш учун қаравот, унчалик катта бўлмаган столлар, бир неча хилдаги табуреткалар, стуллар, креслолар, сандиқларни кўрамыз. Шуниси ҳам борки, мебелларимизнинг бу аждодлари зодагонларнинг уйида ҳам ўртача таъминланган кишиларнинг уйида ҳам мавжуд эди, фақат айримларники арзонроқ, бошқалариники ниҳоятда қимматбаҳо эди.

Шунга қарамадан, айни бир хил буюмлар вақт ўтиши билан бутунлай бошқача кўринишга, бошқача тузилишга эга бўлиб борарди. Шу сабабли ҳам бизни қуршаб олган буюмларнинг кўпчилиги ўзининг қадимий тарихига эга эди.

Биз ўзимиз учун одатдаги буюмлар бўлган бир қатор рўзгор буюмларини (уй-рўзгор ашёлари, ҳозирги вақтдаги қундалиқ буюмларнинг ўтмиш-дошларини) Қадимги Миср ёдгорликлари бўйича биламыз.

Биздан гоъят узоқ даврлардаги бу ажойиб цивилизация буюмлар тарихида алоҳида ўрин тутади. Биз ўзимизнинг узоқ ўтмишдаги буюмлар олами ҳақидаги қисқача маълумотимизни айнан ана шу тарихдан бошлаймиз.

Ҳозирги вақтдаги хилма-хил буюмлар қадимги Миср цивилизациясидан яхши тасаввур бериб турибди. Қадимги кишиларнинг қўмилган жасад-

лари билан бирга буюмлар қолдириш одати ҳам биз, узоқ авлодларга ёрдам берди. Мазкур буюмлар гўёки вафот этган кишиларнинг нариги дунёдаги ҳаёти учун мўлжалланган эди. Мисрнинг қумли тупроғи ва қуруқ иқлими буюмларнинг яхши сақланиб қолишига имкон берган.

Ўзининг хайкаллари, қум босган гордаги қасрлари, шунингдек папирус қоғозига чизилган ёзувлари билан машҳур бўлган бу қадимги сирли цивилизация узоқ вақтгача ярим афсона бўлиб келган эди. Бирок 1922 йилда инглиз археолоғи Говард Картер қандайдир мўъжиза туфайли таланмай қолган қабрга тиркиш орқали қараб ёш фиръавн Тутанхамонга мансуб бўлган ҳақиқий рўзғор буюмларини кўргач, одатдаги барча тасаввурлар ағдар-тўнтар бўлиб кетди.

Қабрда ҳайвон бошлари ўрнатилган ғалати қаравот, пойабзал ва кийимлар, елпиғич ва катта елпиғичлар, асо ва таёқчалар, тахт ўтириғичлари ва табуреткалар, дон солинадиган кути ва сандиклар, ёриткич шағамлар ва икки гилдиракли аравалар - бир неча юз гоъят хилма-хил буюмлар топилган. Улардан айримлари давр синовига бардош беролмай қолган, баъзилари шикастланган, улкан икки гилдиракли аравалар ер остиган тушиб кетиши учун арралаб қирқиб қўйилган эди.

Қадимги Миср хунармандчилиги намуналари миқдори бошқа олимларнинг топган буюмлари ҳисобига секин-аста ортиб борди ва ҳозирги замон маданиятининг мулки бўлиб қолди. Бу барча тарқок, баъзан эса парчаланиб кетган буюмлар бизда ниҳоятда катта қизиқиш уйғотади, чунки худди Қадимги Мисрда биз учун анъанавий бўлиб қолган одатдаги кўпгина буюмлар - мебель, уй-рўзғор ашёлари, асбоблар, кийим-бошлар вужудга келган эди. Улар қадимги Миср хонадонининг буюмлари муҳитини ташкил этади.

Уй-рўзғорда ишлатиладиган буюмлар ташқи кўриниши жиҳатидан ҳозирги буюмларга ўхшаб кетса ҳам, уларнинг вазифаси ва фойдаланиш усули бошқача эди. Масалан қаравот бизда бош томон деб аталадиган (яъни тик девори) томонидан эмас, балки оёқ томонидан қўйилган бўлиб, ёстиқ қўйиш учун хизмат қилмасди Мисрликларда ёстиқ умуман бўлмаган, бўйин тагига махсус эгарсимон таянч қўйилган. Қаравотнинг ўзи эса бош томони бироз кўтарилган ҳолда бўлган. Буларнинг ҳаммаси одам уйғонгандан кейин ўрнидан турмасдан куёшнинг чиқишини кўриши учун мўлжалланган. Ўриндиклар ўша вақтда эндигина урф бўлаётган эди: энг қадимги тасвирларда фақат илоҳлар, фиръавн ва унинг хотини ўтиришган. Қолган барча кишилар: меҳмонлар ва машшоқлар-бевосита полнинг ўзида ўтиришар, унга гилам ва бўйралар тўшалган бўларди. Афтидан, ўтириш ҳуқуқи нуфуз белгиси бўлган; одамлар қабул қилинадиган залларида девор ёнларида бироз тепароқ жой бўлиб, унга энг таниқли зотлар учун ўриндиклар қўйилган. Хунармандлар ҳам курсида (ёки, айниқса стулда) ўтирган ҳолда камдан-кам ҳолларда тасвирланган, чунки улар ишлаш осон бўлиши учун тўнғак ёки тош устида ўтиришган, кўп ҳолларда эса тик туришган ёки полда ўтиришган. Ҳатто имтиёзли табақаларнинг намоёндалари бўлган мирзалар папирус қоғозларини тик туриб ёки оёқларини ерда чалиштириб ўтириб тўлдиршган.

Хунармандлар учун курсилар жуда содда қилиб ишланган: ясси тахта устига учта эгик оёкчалар қўйилган, улар чамаси табиий эгри шох-шаббалар бўлган. Кейинрок бориб курсилар такомиллашиб, уларнинг махсус қирқилган оёқлари ва ёғочдан эгарсимон қилиб қирқилган ўриндик, чарм ёки ўрилган камишдан ўриндик бўлган. Эрамиздан 2000 йил олдинрок таркиб топган йиг-ма курси Х-симон таянчга ўрнатилган бўлиб, дасглаб оддий ва фойдала-нишга қулай бўлган, лекин кейинрок бориб саройлар ихтиёрида дабдабали безатилган намуналари ҳам учраб турган. Сакланиб қолган ов тасвиридан бирида ана шундай курсида ўтирган янги салтанатнинг Фиръавни Тутанхамон ёввойи ўрдақларни отаётгани тасвирланган.

Агар қадимги мисрликларнинг стуллари ва креслоларида диққат билан назар ташлаб, фикран уларни безаб турган нақш ҳамда бронза япроги ва зарҳалдан қилинган қўшимчаларни олиб ташланса, улар худди биз фойдаланаётган одатдаги стуллар ва креслоларга ўхшайди. Ўша тўрт оёғи, гавданинг бироз орқага эгилиши учун суянчиги озрок қиярок қилиб ишланган. Курсилар ва стулларнинг ўриндикларига тўшак ва бўйра, суянчигига эса юмшоқрок бирор нарсатери ёки газлама ташлаб қўйилган.

Буюмларнинг ташки шаклларидаги ўзига хос хусусиятларни айтиб ўтмасдан бўлмайди. Бу ўринда архитектурада бўлганидек, бу хусусиятларга манзараларнинг ажойиб тарздаги юмшоқлиги ҳайкалнинг конструкциясига ва конструкциянинг ҳайкалга сезилмас ўтиши хосдир. Бурчақлари иложи борица текислаб юборилган, тўғри чизиклар буқилган ва кийшайтирилган. Ҳатто хўжалик столи каби оддий буюмда оёқлар секин-аста столешницага (қопқоққа) ўтади, уларнинг кесишган жойлари мантиққа зид ўларок думалоқлашган. Соф тасвирий ҳайкал бевосита гоят қутилмаган вариантлардаги предметлар формасига киради: худо Беснинг боши бир ҳолда бош учун таглик бўлган; қора танли асирларнинг гавдалари – таёкнинг шохлари; аёлнинг боши – креслонинг детали бўлган ва ҳоказо. Тиник ранги алебастрдан ўйиб ишланган стиллаштирилган поялардаги нилуфар гулининг барглари, ҳайкалчалар, мойдон Тутанхамон қабридаги шағам ана шундай кўринишга эгадир. Бирорта ҳам мусика асбоби бўлмаганки, уларни тузлишида гоят турли шаклдаги ҳайкаллар – Арфадаги одам гавдаси, систрдаги илоҳа Ҳаторнинг боши, лирадаги отнинг калласи акс эттирилмаган бўлсин. Ташки жиҳатдан сезиларли бўлган буюмга пластик нисбат конструктив нисбатта нисбатан кучлироқ бўлган. Гап шундаки, мисрлик хунармандлар (архитекторлар сингари) муайян коидаларга амал қилганлар. Шунинг учун ҳам барча такомиллашувлар ва ҳар қандай ўзгаришлар вақт жиҳатидан бекиёс даражада чўзиб юборилган. Бунга стуллар ва креслолар ўриндикларининг конструкцияси мисол бўла олади. Мисрлик мебелсозлар қабул қилинган схемага амал қилиб, ўтиргичнинг рамасини ясси қилиб, аини бир конструктив нуқсонни асрлардан асрга такрорлаб келганлар. Шунинг учун ҳам ўриндикнинг ва оёқларнинг қисмлари хамиша мусгахкам бўлмаган ва қўшимча равишда камарлар ёки металл бурчақликлар билан маҳкамланган.

Лекин шу билан бирга қадимги усталарнинг кўпгина конструктив топилмаларидан хайратда қолмаслик мумкин эмас. Масалан, йиғма мебель

Х-симон таянчдаги стулларни ва жуда ихчам ҳамда оқилона конструкция қилинган каравотни олайлик. Чоклар билан бирлаштирилган олтмиш сантиметрли кесмалар ихчам ҳажмга йиғилади. Қутичаларнинг кулфи нақадар усталик билан ишланган! Уларнинг копкиги кўп ҳолларда штир (темир ўк) билан фиксацияланган, бошқа томонидан эса махсус изга тушириладиган шнур билан боғлаб қўйилган. Шундай қилиб, штирни синдирмай ва мухрни бузмай ичкарига мутлако кириб бўлмасди.

Пардоз қутичалари айниқса кизиқиш уйғотарди. Улар параллелопипед ёки ярим цилиндр шаклига эга бўлиб, ўзининг ажойиб ва мураккаб, айтиб бериб бўлмайдиган пухта ишланган ички тузилиши билан диққатга сазовор эди. Агар бу қутичанинг копкигини озроқ очиб кўрсак, ундаги ички бўшлиқнинг махсус қисмларга усталик билан бўлиб чиқилганлигини кўрамыз: унчалик чуқур бўлмаган юкори қисмида кўзгу жойлашган бўлиб, унинг ихчам тутқичлари ёнида асбоблар қўйиладиган бўлимлар бор эди. Пастки қисмида сурилувчи кути бўлиб, унга мойдори, пардоз идишчалари тахлаб қўйилган эди. Бутун ички ҳажм зўр билимдонлик билан бўлиб чиқилган, бундай қутичадан фойдаланиш ҳам шак-шубҳасиз қулай эди.

Бироқ кўпдан-кўп бошқа буюмлар сингари бу буюмнинг мақсадга мувофиқлиги ҳам ўз-ўзича қадри ва соф истеъмол характерида бўлиб, эстетикага бевосита алоқадор эди.

Эрампдан олдинги V асрга келиб ўтмишнинг яна бир бошқа буюк цивилизацияси-антик давр Грециясининг гуллаб-яшнаши бошланади.

Греция қудратли бўлган даврларда унинг сиёсий ва маданий маркази Афина бўлган эди. Ўша даврларда йирик шаҳар Афинанинг иморатлари анча тартибсиз қурилган эди. Оқ суяк афиналикнинг уй-жойи оддийгина: тарашиланган тошдан қилинган деворлар оҳак билан оқланарди. Кичик-кичик хоналарда устига чайшаб ёпилган ўрин-тўшак, стул, курсилар, сандиқлар бўлар эди. Бир нечта чиройли кўзачалар бўлар, деворларга қурул осиб қўйилар, оддий мойчиноқ ва манкал-уйнинг безаги бор-йўғи мана шундан иборат эди. Лекин булар греклар уй-жойларининг қиёфасига бефарқ, деган маънони асло билдирмасди. Қадимги грек ёзувчиси ва тарихчиси Ксенофонтнинг қахрамонларидан бири мана нималар дейди: “Қундалик ишлатиладиган энг оддий мебель, уй-рўзгорда ишлатиладиган энг оддий буюмлар тўғри жой-жойга қўйилса, ниҳоятда чиройли кўринади, ҳатто ошхонадаги туваклар ақл билан жойлаштирилган бўлса, ёқимли кўринишга эга бўлади”.

Греция ўз гуллаб-яшнаган даврини ўтиб бўлгандан кейингина унда бадавлат хусусий уйлар пайдо бўла бошлади. Лекин жамоат биноларини қуришга келганда ҳеч қандай чиқимлар билан ҳисоблашишмади. Афинанинг марказидаги тепаликда машҳур Парфенон қад кўтарди, унинг устида Афина шаҳрининг ҳомийси Палладанинг улкан ҳайкали бунёд этилди. Бу тўққиз метрли ҳайкал қимматбаҳо тошлар, фил суяги, олтин билан безатилган. Ҳатто бор-йўғи юз-икки юзта хонадондан иборат кичик шаҳарчада ҳам ўз театри, стадиони, қаср ва йиғилишлар ҳамда савдо қилинадиган жой-агора бор эди. Антиқ грекларнинг ҳаёти оммавий характерда эди, шу сабабли хусусий нарсалар ижтимоий нарсалардан кейин туради.

Асосан мисрликларда ўзлаштириб олинган буюмлар фақат энг олдинги намуналардагина ўз “аждодлари” га ўхшашликни сақлаб қолган эди: архиак услубдаги рельефли креслолар баъзан Миср ҳукмдорларининг тахтларини эслагиб туради. Фақат буюмларнинг ўзи ўзгариб қолмай, уларнинг вазифаси, роли, уларга бўлган муносабат ҳам ўзгаради.

Грек маданияти эстетик завқланишнинг архитектура иншоотидаги кўтарилувчи ва кўтарувчи нарсаларни карама-қарши қўйиш каби мутлако янги манбаларни очиб берди.

Грекларнинг архитектура иншоотини организм сифатида англаган ҳолда чуқур реалистик тушуниш эстетикаси бутун буюмлар оламига тарқалади.

Бу жиҳатдан греклар стули айниқса алоҳида диққатга сазовордир; климос деб аталадиган бу стуллар бизнинг ҳозирги стулларимизни айнан эслатиб туради. Бу ўринда биз буюмларнинг ички структурасини, унинг композицион ўзагини топишдан иборат чинакам грекларга хос интилиш намунасига дуч келамиз. Орқа суюнчикка айланиб кетадиган олдинги таянчлар ҳам, кетинги таянчлар ҳам охирига томон торайиб кетарди. Уларнинг абриси (чизмаси) ўриндиқдан узоклашган сари тобора қияроқ бўлиб борарди. Ўриндиқ маҳкамланган жойдаги, яъни материалнинг кичик таранглигини ҳаммадан кўра кўпроқ бўлган жойдаги таянчлар анча йўғонлашиб кетарди. Ана шу жойда ўриндиқ билан оёқ катта миҳ (нагель) билан маҳкамланади. Шуниси характерлики, климоснинг энг умумлашган тасвирларида миҳ каллаги ҳамиша аниқ кўзга ташланиб турарди. Климос одатдан ташқари чиройли бўлиб, унинг барча тузилиши ва деталлари фақат муайян конструктив маънога эга бўлиб қолмасдан, ана шу маънони таъкидлаб турар, унга эстетик тус берарди. Чунончи, ўша даврдаги архитектура иншоотлари каби кундалик рўзгор буюмини ҳам греклар конструктив тафаккурининг ўзига хос модели деб қараш мумкин.

Мақсадга мувофиқлик эстетикасини бошқа шаклларда ҳам кузатиш кийин эмас. Ҳар қандай эҳтиёжни қондирувчи машҳур грек керамикаси (ундан ошхона идишлари ва озиқ-овқатларни сақлайдиган идишлар, ёриткичлар ва бошқа кўп нарсалар қилинарди) бу жиҳатдан жуда диққатга сазовордир. Греклар кўзаси ёки идишнинг қандай кўриниши ёки хили (уларнинг ўз номига эга бўлганлари ўнларча саналарди) ўз вазифасига эга эди ва бу вазифа фақат сувга тўлдириб, ташишга қулай бўлиб қолмасдан, уни бадиий тасвир белгиларига қараб бошқа идишлардан фарқлаш ҳам мумкин. Бинобарин, балиқ таомлари солинадиган чуқур ликоблари ҳам, сув билан вино аралаштирадиган қартерлар ҳам ўзининг мақсадга мувофиқ аниқ, мукамал шаклига эгадир. Мойчироқ мисрликларда оддий чиройли идиш ҳисобланган бўлса, Грецияда кўзга ташланиб турадиган функционал хусусиятларга эга бўлди: ташқарига пилик чиқариладиган томондан корпуси чўзиқ бўлиб, бурун шаклини эслатарди. Мойчироқни бир жойдан бошқа жойга кўчириш учун туткич хизмат қилди, мой сочилиб кетмаслиги учун ёнилғи солинган идиш қопқоқ билан бекитиладиган бўлди.

Миср санъати учун характерли бўлган хайкалтарошлик ва формаларининг бир бутунлиги (яхлитлиги) греклардаги уларнинг аниқ ва изчил бўлиниши билан алмашди. Хайкал сира буюмнинг бутун юзасини қопламаган, у катъий аниқ бир жойда жойлашган. Накшнинг барча оз миқдордаги типлари-пальметга, меандр, киматий ва бошқалар ниҳоятда мукамал бўлган. Рассом ўз бўёқлари палитрасидан ёки музикачи торларидан аниқ нисбатларда, топишган интервалларда, махсус танланган жойларда қандай фойдаланган бўлса, грек устаси ҳам улардан шундай фойдаланган.

Мебель ва идишлар, пардоз ашёлари ва мусика асбобларининг ҳар бири ўз негизида амалий аҳамиятга эга бўлиб, маълум мақсадга хизмат қилган. Хунар санъатдан ажралмаган: греклар еридан фақат амалий аҳамиятга эга бўлган ва фақат безак учун хизмат қилган бирорта ҳам буюм бўлмаган деса ҳам бўлади. Донги кетган рассомлар майда пластика билан шугулланганлар, уй-рўзгор сопол буюмларини эса кўзага моҳир гул солувчилар безаганлар. Греклар учун барча кўзга кўришиб турган нарсалар муҳим ва зарур бўлган, чунки буюмлар олами яхлит ва узвий тарзда идрок этилган. Бу ҳол фақат безакка асосланиб қолмай, шу билан бирга мантиқ ва конструктивликка, пластика ва буюмнинг узвийлигига бўлган умумий муносабатга асосланган эди.

Рим давлати ўз ҳаётини таҳминан эрамиздан олдинги VI асрда бошлаган. Римликларнинг марказий Европани, Шимолий Африкани, Яқин Шарқни забт қилиши ўзи билан бирга турли халқлар таъсирини улар турмуши, динлари, санъати таъсирини олиб келди. Лекин Римнинг маданий ҳаётида греклар, албатта, алоҳида ўрин тутди.

Қадимги Римнинг ижтимоий турмушини ташкил этишда биз ҳозирги кунда (муҳитни функционал ҳал қилиш) деб атайдиган нарсалар билан биринчи бор дуч келамиз. Бунинг учун бир мунча чекланган бўшлиқ ҳисоблаб чиқилади ва жиҳозланади. Масалан, этикдўзнинг устахонаси ана шундай жиҳозланган бўлиб, унда махсулотни кўрсатиш учун махсус шкаф-витрина, янги кийимни ўлчаш мумкин бўлсин учун қулай пештахта бор эди. Эгаси шкаф-витринанинг тавақаларини ёпиб қўйиб, уни махсулотлар сақланадиган жойга айлантди. Тезроқ тамадди қилиб олишга мўлжалланган хўрак хона мураккаброқ қурилган эди. Унинг ўзига хос схемаси бор эди: Г-симон тош пештахта айни бир вақтда савдо-сотик учун ҳам, пештахталардаги катта идишларда сақланаётган таомни иситиш учун ҳам хизмат қиларди. Энсиз томонида тоза идишлар тўплаб қўйиларди.

Буларнинг ҳаммаси унчалик мураккаб жиҳозланмагандай туюларди, лекин биз уларни меҳнат жараёнларини ташкил этишнинг тарихда биринчи мисоллари деб қарашимиз ва уларга етарли баҳо бермаслигимиз мумкин эмас.

Уй-жой жиҳозлари технологияси анча содда эди-манқаллар қиздирилган кўмир билан иситилар, ёритиш мойли ёриткичларни аямай ёқишга асосланганди. Лекин шунга қарамай, буларнинг ҳаммасида кўпгина техник янгиликлар бор эди.

Бир нақш турининг бошқасига, ўсимликнинг одам қиёфасига, одам қиёфасининг архитектура деталига ўтиши деворга нақш солишда ҳам қабул қилинган. Бу бир хил шаклларнинг бошқа шаклларга ўтиши бутун-бутун

хайкалтарошлик композицияларининг бамисоли ташқаридан очикдан-очик келтирилиши билан уйғунлашиб кетарди.

Турмушда ишлатилмайдиган машина ва механизмлар ҳали эстетик мазмунга эга эмас эди. Рим қулдорлик давлати антик цивилизациянинг сўнгги бўғини эди. Бу ерда буюмлар оламга ва hozирги замоннинг моддий мухитни ташкил этишга асосий негиз яратилган эди. Бу айниқса маиший соҳадашахар ва айрим уй-жойлар микёсида кўзга ташланади. Шундан кейинги асрлар мобайнида уйлар ва уларнинг анжомлари, мебель ва асбоблар қанчалик ўзгариб кетган бўлмасин, уларнинг кўплари ўзининг узоқ ажлодларини антик хунармандлар томонидан ишланган буюмларнинг авлодлари бўлиб келди ва шундай бўлиб келмоқда.

Эрамининг V асри охириларидан бошлаб қадимги Рим инкирозига учрагандан кейин Европада Ўрта асрлар даври бошланади, у буюмлар мухитини тубдан ўзгартириб юборади. Ўрта аср шаҳарларининг тор қўчаларига тор баланд-баланд уйлар тизилиб кетган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзича биқик бир макон ҳисобланарди. Қўшни иморатлар ўртасида (уларда кичик темир эшик тавақалари ва химояловчи дераза тавақалари бор эди) қисиб қўйилган уй одам яшайдиган хоналарни ва хўжалик биноларини ўз ичига оларди. Асосий хона айни вақтнинг ўзида овқатланиш ва овқат пишириш хоналари бўлиб ҳам хизмат қиларди. Ўчоқ устида мис қозон осиглик бўлиб, нарироқда идишлар турадиган шкаф, катта тўғри тўрт бурчакли стол, кийим ва жиҳозлар солинган сандиқлар турарди.

Антик давр хунармандлик санъати эришган мувафаккиятлар унутиб юборилган, барча мебель қисмлари ва кесмаларнинг турли бирикмаларидаги нозик томонларини билмайдиган дурадгорлар томонидан ясаларди. Ўша замонлардаги стол чорпойлар устига қўйиладиган тахта шчитдан иборат бўлар, скамейка ва курсилар энг оддий конструкциялар бўлиб, оёқлари паства томон ёйилиб кетадиган ўтиргич устига қўйиларди.

Бирок XII-XIII асрларда Италияда республика-шаҳарлар пайдо бўладики, уларда савдо-сотик ва хунармандчилик тез таракқий этади. Бу ҳол маданиятнинг гуллаб-яшнашига қулай шароитлар яратиб беради. Поэзия, санъат, маориф тобора уйғона бошлайди, сўнгра XV ва XVI асрларда антик даврлардан буёнгги мисли қўрилмаган ривожланишга эришади. Бу даврни одатда Уйғониш даври ёки Ренессанс деб атайдилар.

Уйғониш даврининг гуманизм (инсонпарварлиги) инсон ақл-идроки ва дунёни билишни дунёқарашнинг асоси деб эълон қилади, унутиб юборилган антик давр маданиятига, фалсафасига ва айниқса санъатига қучли қизиқиш пайдо бўлади. Одамларнинг маънавий ва моддий турмушида кўп нарсалар; мафкуравий қарашлар, эстетик эҳтиёжлар, социал-маданий шароитлар, улар билан бирга эса буюмлар олами ҳам ўзгаради.

Лекин ўша даврда биз учун энг муҳим бўлгани шу эдики, тарихда биринчи марта машина ва механизмлар олами бадий муаммолар (проблема-лар) доирасида муайян ўрин эгаллади. Табиийки, машиналарнинг лойиҳачилари бир вақтнинг ўзида ҳам механиклар, ҳам рассомлар эдилар. Бадий ва техник ижодиётнинг бир-бирига боғлиқлиги шу нарсада ифодаланганики,

рассомчилик ва хайкалтарошлик одатдаги ҳунарларга тенглашадилар. Рассомлар цех ташкилотларига мансуб эдилар, шу билан бирга рассомлик санъати усталари кўпинча аптекачилар цехига, хайкалтарошлар эса тоштарош усталарга мансуб бўладилар.

Машиналарнинг бунёдкорлари ўз фаолиятларини табиатдаги шакллар-ўсимликлар, хайвонлар, хашоратлар устида фикрлаш билан боғлардилар. Машхур архитектор ва санъат назарийчиси Леон-Баттиста Альберти (1404-1472) машиналар одам мускуллари ва пайларининг ҳаракатига таклид қилиши лозим, дер эди. У фойда гўзалликни англаб етади, гўзаллик эса фойлани илҳомлантиради, деган фикрни доимо тарғиб қилиб келган.

Ўша даврдаги уй ҳоналарида факат энг зарур нарсалар: курсилар, скамейкалар ёки креслолар, унчалик баланд бўлмаган, баъзан деворга киришиб ишланган шкаф ва сандиқ бўларди. Буюмларни (мебель сингари) хонанинг ичида у жойдан бу жойга олиш ёки умуман чиқариб ташлаш мумкин эди-бунда интерьернинг қиёфаси ўзгармасди. Умуман мебель типлари кўп эмасди, ҳар бир предметнинг вазифаси эса ҳамиша кўриниб турарди.

Тахминан XVI асрдан бошлаб архитектура секин-аста ўзининг ёркинлиги ва оддийлигини йўқота борди. Шунга мувофиқ равишда ички саранжом-сарихталикнинг, анжомлар ва мебелнинг характери ўзгаради: улар кўпинча анча мураккаброк нафис шаклларга эга бўла боради, ҳашамли ўймакорлик ишлари, мураккаб қиёфалар, бой нақшлар билан безатилади.

Масалан, ёғоч сандиқлар ўзининг монументаллиги ва мураккаб хайкалтарошлик либослари билан қадимги Рим саркофағларига ўхшаб кетадиган бўлиб қолди. Мебелларнинг деталлари шерларнинг панжаларига, маскаларга хос шакллар касб этиб, юзлари эса ҳар хил архитектура қиёфалари, пилястрлар (тўрт киррали устунлар) ва колонналарга бўлиниб кетади.

Мебелнинг бутунлай янги типлари, жумладан, кабинет-шкаф тури пайдо бўладики, унинг сиртки қисми ҳар хил суриладиган яшиқлардан иборат бўлиб, уларда ишга доир қоғозлар, пул, қимматбаҳо буюмлар сақланарди. Баъзан кабинетнинг олдинги девори суриладиган бўлиб, стол ўрнига ҳам ўтарди.

Юз йиллар мобайнида қаттиқлигича қолиб келган стулнинг юмшоқ тури яратилди. Илгарилари ўтиргични юмшоқ қилиш учун тўшакча ёки ёстикча тўшалган бўлса, энди гўё ўтиргич билан бирга ўсиб чиққандай эди. Баъзан ўйиб ишланган нарса эмас, балки қимматбаҳо газламадан қилинган қоплама ёки йирик жез каллакли миҳ билан қопланган тери асосий безатувчи элемент бўлиб қолади; турли чўтка ва шокилали безаклар ҳам пайдо бўлади.

Гарчи маҳаллий анаъаналар ҳам қатта аҳамиятга эга бўлсада, Альп тоғларидан шимолроқда ва жануброқда жойлашган Европа мамлакатларида мебелларнинг хиллари умуман бир-бирига ўхшаш бўлган. Лекин улардан айримларнинг хусусиятлари ҳатто бигта мамлакат ичида ҳам барқарор ҳисобланган. Масалан, Франциянинг шимолидаги Бургундияда шкафлар одатдан ташқари қатталиги билан ажралиб турган, спиралсимон колонкалар, атлантларнинг фигуралари ва бошқа ўйма хайкаллар билан безатилган. Айни бир вақтнинг ўзига эса Париж дурадгорлари қурган шкафлар бекиёс дара-

жада тор ва баланд, уларни безовчи бўртма расмлар эса вазмин ва графикага амал қилиб ишланган.

Оддий шахарлик кишининг уй-рўзгор жиҳозлари авлоддан-авлодга ўтиб келган, лекин зодагонлар даврасида эса тўхтовсиз мода кетидан қувилиб, дабдабозлик ва шаклларнинг бойлигига, буюмларни безатишга катта эътибор берилган.

XVII асрнинг бошларига келиб, хашаматли саройлар ва қасрлар қурилади, ўзининг миқёслари билан ажойиб бўлган майдон ансамбллари ичкари томон шиддат билан кириб боради, баланд, зинопоялари гоят мураккаб, хайкаллар билан безатилган фонтанлари бўлади. Римда қурилган иморатлар ниҳоятда кенг қўламли билан ажралиб турарди: масалан, авлиё Петр соборининг устунларидан ҳар бирининг узунлиги уч юз метрдан ортиқ келарди.

Нартов ясаган барча нарсалар давр услубига бўйсундирилган бўлиб, айтиб бир вақтда жуда мантикий ва ўйлаб ишланган нарсалар эди.

XVIII асрнинг иккинчи чорагида жаҳон архитектураси монументаллик ва конструктив равшанликнинг ҳар қандай белгиларидан маҳрум бўлади, бу ҳол интерьерларда айниқса сезиларли кўзга ташланади: деворлар ва шиплар ялпи декорацияларга айлантирилди. Рококо услуби (“рокайль”-раковина кўринишидагина ўрам деган сўздан) бошланади.

Ана шу вақтда машҳур рус архитектори Варфоломей Растерелли (1700-1771) императрица Елизаветта ва унинг катта амалдорларига ажойиб саройлар-Петергоф, Царское село, Қишки, Воронцов, Строганов саройларини қуриб беради. Бу саройларнинг кенг заллари ўзига ишланган нақшлари, кўзгуларда акс этадиган ялтироқ паркетлари, маҳорат билан ишланган плафонлар билан кишини лол қолдиради.

XVIII асрнинг ўрталарида Европа зодагонлари осонлик билан сурталадиган паст бўйли креслолар, столлар билан безатилган шинам хоналарни кўпроқ ёқтирар эдилар. Бир хил газламалар қопланган бу буюмлар гарнитураларни ҳосил қиладилар. Бундай мебель кўрпалари маҳсус тагликлар ва консилларга қўйилган вазалар, хайкаллар билан тўлдирилди, улар пол устига қўйиладиган соатлар ва бошқа кам аҳамиятлироқ буюмлар билан бирга таомилга кирган эди. Хотин-қизлар яшайдиган хоналарда-будуарларда бўш жойлар кичик ёзув столчалари, этажеркалар, чинни идишлар қўйиладиган супачалар билан тўлдирилди. Зодагонлар ҳаёти асосан будуарларда ўтар, бу хоналар фақат аристократларнинг эмас, шу билан бирга уларга тақдир қиладиган энг бадавлат кишининг ҳам мулоқот жойлари бўлиб қолган эди.

«Рококо» услуби фақат архитектурадагина эмас, шу билан бирга мебелларда тўғри чизикларни ёқтирмасди. Фақат столларнинг қопқокларигина горизонтал бўлиб, қолган барча юзалари одатда қаерда жойлашган бўлишидан ва вазифасидан қатъий назар эгри чизикли эди. Мебеллардаги деярли барча буюмларнинг таянчи бўлиб қабриолалар, яъни пастга томон нозик бўлиб торайиб кетувчи оёқлар хизмат қиларди.

Уша давр уй жиҳозларининг энг севимлиларидан бири комод (паст жавон) ҳисобланади, у ўзининг шишиб турган шакли билан худди анъанавий Хитой идишларини эслатади. Безак бу сезгини янада қучайтиради: паст

жавоннинг олдинги девори аввало ажойиб мозаикали панно сингари идрок килинади. Фақат сезилар-сезилмас чоклар чиройли конструкцияни бўлиб туради, шунга қараб суриладиган яшикларнинг чегараларини билиш мумкин.

Буюмларнинг конструктив тузилишини ҳаммиша ҳам билиб олиш мумкин бўлавермайди. Креслолар, стулларда, ёзув столларининг кўпгина вариантларида буюмлардаги айрим қисмларнинг бошқа қисмларига ўтиб туриши, уларнинг аниқ яхлитлиги кўзга ташланади. Айрим қисмларнинг уланган жойлари нақш билан бамисоли никоблангандай бўлади: креслонинг ўтиргичи силлиқкина оёқларига ўтади, столнинг қопқоғи унинг асоси билан худди бирга қўшилиб кетгандай бўлади.

Буюмларга пардоз бериш чинакам мукамаллика эришади: тилла суви юритилган бронза ҳам, тошдан ёки турли ёғоч навларидан ишланган мозаика, Шарқдан ўзлаштириб олинган локли, ранг-тасвир ишларидан фойдаланилади. Орнаментал шинамлиқнинг эркинлиги ва дадиллиги, мебелни безаган расм ва композициянинг аниқлиги кишини ҳайратда қолдиради. Фантастик раковиналарнинг мотивларини ўзгартирган Рокайль нақши, поялар, барглар, гажакларнинг гўё жонли оқими ҳам металлда ҳам, чиннида ҳам, ёғочда ҳам бирдай муваффақият билан гавдаланган эди.

Мебель тайёрланадиган асосий материал ҳисобланувчи ёғоч сиртига бўёқ ёки зарҳал қопланарди: XVIII аср ўрталаридаги буюмлар маданияти материалнинг “ҳақиқийлиги”га амал қилмасди. Худди шу даражада ўша давр буюмларида конструкция “ҳақиқийлиги”ни топиш қийин. Ҳеч маҳал идишлар мебелга, комод ўз шаклига кўра, кумушдан ишланган таом солинадиган ликобга, ликоб эса чинни тақсимчага шу қадар ўхшаш бўлмаган.

Кийимлар ҳам ўша давр буюмларига ўхшаш бўлган. Бел томонга қараб чўзилиб кетган, хаддан ташқари кенг, безаклари, тўрлари мўл бўлган юбка кийган оқсуяк аёл худди чиннидан ишланган хайкалчага ўхшаб кетарди. Гуллар, патлар ва қимматбаҳо нарсалар билан безатилган аёл соч турмаклари махсус санъат мавзуга айланади, унга бир қанча рисолалар бағишланган. Эркакларнинг кийимларини ҳам аёлларнинг кийимларига ўхшаш чиройли газламалардан тикишар, уларни тўр ва кўркам тугмалар билан безатишарди. Бу тугмалар баъзан жуда қимматбаҳо бўларди: масалан, гардиши қимматбаҳо тошлардан бўлган кичик соатлар тугмача сифатида ишлатиларди.

Кийимлар ҳам шунга мувофиқ равишда ўзгаради, анча камтарона бўлиб қолади. Париклар рад килинади, кийимнинг енгил ва оддий бўлиши унинг интерьерларнинг янги қиёфаси билан услубий алоқасини кўрсатиб туради. Айни вақтда инсонни қуршаб турган буюмлар олами тобора хилма-хилроқ ва мукамалроқ бўлиб боради. Арзон ва қулай чинни идишлар кенг тарқалади. Европада чинни ишлаб чиқаришни ўрганиб олишади, ундан фақат чиройли ва қулай идишлар эмас, балки майда-чуйда рўзгор буюмлари – игнадон, тамақидон, чекиш трубкалари, флаконлар ва шу кабиларни тайёрлашади.

Антик санъатнинг моҳиятига чуқур кириб борилиши катта-кичик барча буюмларнинг шаклини ясашга таъсир кўрсатади.

Аввало буюмни асосий қисмларга бўлиш сезила бошланди. Рококо қўшилиб кетгач, бир конструктив қисмдан бошқасига ўтишни кўз илғамаган-

дан кейин, биз уларни дарҳол фарқлай оламиз ва фикран бир бутун қилиб бирлаштирамиз, бу худди ҳарфлардан сўзлар, сўзлардан иборалар ҳосил қилишга ўхшайди. Бу қисмларнинг туташган жойлари турлича ифодаланган: масалан, стул ва креслоларда оёқ ва ўтиргичларни бирлаштириш жойларига кўпроқ эътибор берилган. Худди шунга ўхшаш нарсаларни биз классик архитектурада учратганимизни эслайлик. Унда устунлар билан тўсинлар туташган жойга токи раво кўйилган.

Креслоларнинг тирас суянчиқлари деярли ҳаммиша ўтиргичдан (худди ўтиргич орқа томондан ажратилгандек) ажралган, у мустақил шакл касб этган. Ёзув столлари ва паст жавонларда яшиқлар ва эшик тавақлари аниқ кўзга ташланиб турган, уларнинг кўриниши нақшлар орасида йўқ бўлиб кетмаган, яқин ўтмишда эса бу кўриниш йўқолиб кетарди.

Классицизм даври идишлари ҳам катъий аниқ кўринишга эга бўлиб борди, унда унинг асосий қисмлари: масалан, қаҳва идишининг қопқоғи, туткич ва тумшуги аниқ кўзга ташланиб турарди. Декоратив вазаларга уларнинг анъанавий классик шакли қайтарилди, унда вазанинг таги, танаси, бўйни, туткичлари яққол кўриниб турарди.

Мебель, идиш ва бошқа ҳар қандай буюмдаги қисмлар яхлитлигининг йўқотилиши асло ташқи шаклнинг бирлигига путур етказмаган. Бу шакл яхлитлик ва композицион пухталikka эга бўлиб, фақат бу яхлитлик энди илгарига қараганда бошқача асосларда, туташлик эмас, балки қисмларнинг таққосланиши негизида қурилади.

Классицизм учун материалга рококога нисбатан бошқача муносабатда бўлиш характерли эди. Материалга унинг табиий сифатлари қайтарилди бошлади, бу сифатлар таъкидлаб кўрсатиладиган бўлди. Мебелнинг чинакам асоси бўлган ёғочни зарҳал ва бўёқ билан камрок бўйлашди; ундаги текстуранинг табиий гўзаллигига фақат бронза ва керамикадан қилинган қўшимчалар соя бериб турарди. Металл, фаянс ва чиннининг хусусиятлари идиш шаклларида кўрина бошлади. Бу ҳол классицизм даври учун жуда характерли бўлган улкан комплекслар барпо этилганда айниқса кўзга ташланарди.

Ана шу даврда саноатда улкан силжишлар рўй беради. Энг янги машиналар, станоклар ўз ажлодларини - ҳунамандчилик қуроқларини энди камрок эслатарди, чунки улар тобора такомиллашиб ва мураккаблашиб бораётган эди.

Машиналарни шиддат билан муваффақиятли ишлаб чиқариш уларнинг бунёдқорларини айнан ўзининг техник ва иқтисодий томони билан қизиқтиради, шакл ҳосил қилиш, бадиий дид эстетикаси масалалари бу жараёнда чамаси бутунлай унутилгандай эди. Лекин ҳатто одамларнинг иродасидан ташқи давр услуби аввалгидек машиналарда акс этади. Классицизм даври станокларига бу услубнинг характерли хусусиятлари – конструктив равшанлик, қисмларнинг аниқ мароми, юзаларнинг геометриклиги ҳосилдир. Лекин улар баъзан назаримизда, ғалати туюлар, устунлари ва қарнизларига эга бўлган архитектура иншоотини эслатарди.

XIX асрнинг бошларида, Наполеон империяси даврида янги услуб классицизмнинг ривожланишига яқун ясаган амбир услуби вужудга келади.

Бу даврда архитектура аввалги катъий характерини йўқотди, унга тантанавор монументаллик, дабдабали улуғворлик ва хашамдорлик хос бўлиб қолди. Қадимги Миср, Рим ва антик давр Грециясининг бадий мероси бу даврга келиб янги талкин қилина бошлади: архитектура давлат кудрати ва харбий шухрати гоъяларини улуғлаши лозим эди.

Россияда ампир XIX асрнинг бошларида пайдо бўлди ва Европа ампиридан анча жиддий фарк қиларди. Ана шу вақтда рус буюмлари, санъатида кўпгина қизиқарли нарсалар, аввало ўзининг бадий савиясига кўра бутунлай ажойиб ансамбллар яратилди.

Ампир услубида ҳайкалтарошлик актив роль ўйнайди – булар кресло ва стулларнинг оёқ учларига ўйиб ясалган панжаралар бўлиб, лиралар тасвири ва шу кабиларни суяб турувчи суянчиклардир.

Кўпинча ҳайкалтарошлик конструктив деталь сифатида намоён бўлади. Мебель бошқа барча маиший буюмлар сингари, ўзининг бадий қийматига кўра бир хилда бўлмасди, бу ҳол уни ким ишлаганига боғлиқ бўларди. Император устахоналаридан ташқари, хусусий мебель фабрикалари, чинни ва фаянс заводлари, тўқимачилик корхоналари ҳам мавжуд эди.

Амалий безак санъати турли – туман буюмлари шаҳар ва қишлоқлардаги кичик-кичик устахоналардан ҳам келиб турарди. У жойларда ҳам кўпгина қизиқарли нарсалар яратилган: крепостной мебелсоз усталар бизга жуда қизиқарли ва ўзига хос буюмлар қолдиришган бўлиб, уларда классик формалар билан ағъанавий формалар оригинал равишда чагишиб кетган эди.

1830 йиллардан бошлаб “қаҳвахоналар” идишлари пайдо бўла бошладди, уларнинг бундай деб аталишига сабаб шуки, бу идишлар халқча дағал ишланган бўларди.

Қиркинчи йиллар архитектура ва санъатга услубий изланишларни, бир-бирига зид ва ҳатто очикдан-очик дидсиз нарсаларни олиб қирди, улар айниқса саксонинчи йилларга бориб кескин тус олди. “Архитектура жихозлари” даври бошланди, уларни ҳар қандай биноларга ўрнатиб қўйиш мумкин эди.

Ҳар турли “византияча”, “мавританча”, “готик” услублар ва шунга ўхшаш сохта бадий услублар пайдо бўлди.

Кўп сонли бўлиб қолган янги буржуазия маданий анъаналар, яхши нарсаларга қизиқмас, ўз хонадонига бирмунча самимий яқинлик белгиларини, романтикани олиб қирдишга ҳаракат қиларди. Бирликка, архитектура яхлитлигига, ҳар қандай ингилишга барҳам берилди: бир хона готика услубида пардоз қилинган бўлса, бошқасига турк услубида, учинчисига қадимги Миср услубида пардоз берилди.

Янги мебель намуналарини яратишда ҳам худди шу нарса кўзга ташланади – турли услублар галати равишда бир-бирига қўшилиб кетади. Ўтмиш мотивлари такрорланади. Услубни бадий – эстетик яхлитлик, тугаллик сифатида тушунишга путур етади; архитектура иншоотлари ва буюмларнинг ташқи қиёфаси уларнинг техник ва функционал мазмунидан батамом ажралиб қолган эди.

ЎЗБЕК ХАЛҚ АМАЛИЙ БЕЗАК САНЪАТИНИНГ ДАСТЛАБКИ БОШЛАНИШ ДАВРИ, ТУРЛАРИ ВА РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Ўзбек халқининг кўп асрлик тарихида халқ амалий безак санъати турлари бой, ранг-баранг маданий меросимизнинг энг ажойиб ва оммавий қисмини ташкил этади. Ўзбек диёрида вужудга келиб гуллаб-яшнаган санъат турлари бемисл ва бетакрорлиги билан дунёга машхур. Бундай камолот ва таракқиёт босқичлари ҳақида фикр юритадиган бўлсак, ўзбек амалий безак санъати турларининг шох илдизлари инсониятнинг болалиги, яъни ибтидоий жамиятга бориб тақалишининг гувоҳи бўлаемиз.

Ўлкамиз заминидаги тарих қатламларини қазिशлар натижасида топилган ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, инсоннинг жисмга бадний ишлов бериш усулидан буюм яратиш фаолияти тош асридаёқ бошланган бўлиб, асрлар оша ҳозиргача узлуксиз давом этиб келмоқда.

Инсон онгли фаолиятининг ажралмас қисми бўлиши бадний тафаккур ва шунга мувофиқ бадний-ижодий фаолият инсониятнинг тарихий таракқиёти жараёнида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бундай фаолият натижасида келиб чиқадиган эстетик-бадний идрок қобилияти кишиларда оламни, ундаги мавжудодлар, нарсалар ва воқеа-ҳодисаларни, атроф-муҳитдаги шакллар ва рангларни турфа шакл-шамоилда қайтадан акс эттиришга ҳавас уйғотади. Шакл ва рангларнинг реал ҳамда стиллаштирилган тасвирларини яратиш шу тарихқа келиб чиқди ва у ўз навбатида, одамларнинг кундалик турмушларидан ўрин ола бошлади. Натижада бадний безакларнинг хилма-хил шакллари ва турлари пайдо бўлди. Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиё халқларининг бизгача етиб келган санъат асарлари орасида нақшлар асосида яратилган бадний асарлар алоҳида кўп сонни ташкил этади. Бошқа санъатларга нисбатан бундай нақшли безаклар кўплигининг ва такомил топганлигининг муайян тарихий сабаблари бор. Маълумки, Ислом мамлакатларида мавжудодлар тасвирини ишлаш кенг одат тусига кирмаган, зеро, мавжудодни ярата олиш фақатгина қодир Тангрига хосдир, инсонлар эса бундай ишни бажаришга ожиздирлар, инчунин, бордию бирор ишни юқори такомил даражасида ижро этиш имкони йўқлиги аввалдан маълум экан, бундай ишга киришмоқликнинг ўзи ақлдан эмасдур.

Бошқача айтганда, ҳеч бир тасвир унда ифодаланган мавжудод даражасига кўтарила олмайди, шу боис тасвир сохта бўлади.

Тасвирий санъат бу қадар чуқур, фалсафий ёндашиш натижасида шартлилик, стиллаштириш, рамзийликка асосланган бадний безак асарлари яратиш кучайган. Ушбу тарихий омил ўзбек миллий санъатининг гуркираб ривожланишига туртки бўлганки, ҳозирда жаҳонга машхур меъморчилик ёдгорликларимиз улардаги ганчкорлик, кошинкорлик, наққошлик, хаттотлик, тоштарошлик ва бошқа турдаги санъатларнинг ажойиб даражада уйғунлашган мужассамлигидан иборатдир.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз, Термиз, Тошкент, Қўқон ва бошқа шаҳарлардаги меъморчилик ва халқ амалий санъати ёдгорликлари ўтмиш авлодларимиз яратган баркамол, тақрорланмас ва тарихан бебаҳо

санъат асрларининг намуналари бўлиб, халкимизнинг ва шу билан бирга жаҳон маданиятининг дурдоналаридан бўлган бадий ва маданий меросни ташкил этади. Халқ амалий безак санъати кишиларнинг маънавий оламини бойитади, бадий дидини шакллантиради, рухиятини тарбиялайди. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ амалий санъати кишиларни бадий, ахлокий, умуминсоний тарбиялаб, уларнинг илмий дунёқарашларини шакллантиришда ҳамда маданий даражасини юксалтиришда энг зарур манбалардан бири ҳисобланади.

Маълумки, мавжуд барча санъат турлари ўз ўқувчисига, тингловчисига ёки томошабинга ўтказадиган бадий, ҳиссий, руҳий таъсири орқали билим беради ва тарбиялайди. Шу ўринда амалий безак санъати турларининг фазилатлари жуда ҳам ўзига хос бўлиб, уларни бошқа ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. Яъни, бундай санъат асарлари айни чоғда ҳам бадий, ҳам амалий вазифаларни бажара олиши уларнинг халқ орасида кенг тарқалишига сабаб бўлган.

Яқин ўтмишда ўзбек амалий безак санъатининг энг ривожланган ганчкорлик, наққошлик, ёғоч, тош ва суяк ўймакорлиги, кандакорлик, пичоқчилик, заргарлик, каштачилик, зардўзлик, гиламчилик, кигизчилик, саватчилик, бўйрачилик каби турларининг ўзига хос бажариш технологиялари, ҳақиқий миллий номлари, уларга хос атамалар, бу санъатларга хос мактаблар, услублар ҳамда шу соҳаларда ном қозонган усталарнинг хизматлари унута борилиб, йўқолиб кетиш хавфи остида қолган эди.

Бундай ҳолат ҳозирги кунда санъаткорлар, халқ усталари, муаллимлар ва санъат хаваскорлари олдига амалий безак санъатини сақлаб қолиш, уларни ҳар томонлама ўрганиш ва ривожлантириш, ёш авлодга санъат сир-асрорларини ўргатиш орқали ўринбосарлар тайёрлаш санъат асарларини кенг тарғиб қилиш орқали жамоатчиликнинг эстетик дидини, маданий даражасини янада юқори босқичга кўтарилишига эришиш вазифаларини қўяди.

Бу мақсадлар йўлида олиб бориладиган ишлар халқ усталари, санъаткорлар учун энг қулай шарт-шароитлар яратиш, ёшларнинг бадий таълим олишлари, санъатларини эгаллашларини ташкил этиш ва тўғри илмий-методик йўналишда олиб бориш, санъаткор-педагоглар тайёрлашни йўлга қўйиш, тегишли илмий тадқиқотларни олиб боришдан иборат бўлиши керак.

Халқ амалий санъати ва халқ усталарини тарғиб қилиш ўчоқлари сифатида мактаблар, коллеж-лицейлар, маданият саройлари, уйлари, ўқувчилар саройларида ташкил этиладиган тўғарақлар алоҳида аҳамиятга эга.

НАҚҚОШЛИК

Ўрта Осиё наққошлик санъати қадимдан дунёга машҳур. Ўтмишда ота-боболаримиз қурган муҳташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар бизни ҳайратга солиб келмоқда.

Миллий нақшларимиз ғоятда бой мазмунга эга. Оддий қошиқ, лаган, қутича, сандиқ, беланчак, чолғу асбоблари, уй-рўзғор буюмларидан тортиб

турар жой ва жамоат биноларининг девор ҳамда шифтларига солинган нақшлар инсонни хайратга солади, уни ўйлантиради. Бу гўзал нақшлар ажойиб наққошлар томонидан яратилган бўлиб, асрлар давомида бунёд топди, ривожланди, меъморчилик ҳамда тасвирий санъат ривожи билан боғланган ҳолда такомиллашиб борди.

Нақш — арабча тасвир, гул деган маънони англатади. Қуш, ҳайвон, ўсимлик, геометрик ва бошқа элементларни маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безакдир. Ганчкорлик, қандакорлик, каштадўзлик, зардўзлик, кулолчилик, заргарлик, гилам тўқиш, тўқимачилик, инкурустация, панжаралар ва ҳоказоларда ҳар хил йўллар билан нақшлар ишланади. Масалан, ўйиб, чизиб, чок ёрдамида, зарб билан, қадаб ва бошқа усулларда нақш солинади. Наққошлик санъати тарихи инсоният маданияти билан бир қаторда қадимийдир. Маданиятнинг ривожланиши натижасида рассомлик ва наққошлик ажралиб чиқди ҳамда ривожланди. Ҳар хил археологик қазилмалар шуни кўрсатадики, наққошлик жаҳондаги барча халқларда қадимдан мавжуд эканлиги бизга маълум бўлди. Чунончи, Хитойда, Қадимий Эронда, Хиндистонда ва бошқа жойларда нақшнинг ҳар хил турларини кўриш мумкин. Наққошлик ҳар бир давлатнинг ўзига хос муҳитига: географик ўрнига, ўлканинг ўсимлик дунёсига кўра ривож топди. Масалан, арман ва грузинларда узум ва узум барги, шимол халқларида арча ва ҳар хил ҳайвонлар, қирғиз ва қозоқларда мол шохи, тожиклар ва ўзбек халқларининг нақшларига қарасак анор, бодом, гуллар, қалампир ва бошқаларни рамзий нақш тарикасида ишлатилганлигини кўрасиз. Европада барокко, готика, роман, классицизм услублари ҳар хил даврларда ҳукмрон бўлди. Бу эса ўз ўзидан наққошлик санъатининг ривожланишига таъсир этди.

Ўзбекистон ҳудудидаги археологик қазилмалардан Хоразм, Сўғд, Бактрия ва бошқа вилоятларда нақш санъатининг ривожланганлиги маълум. Олимларимиз Сурхондарё вилоятидаги Фаёзтепа (I—II аср), Давварзинтепа (I аср) будда ибодатхоналари қазилмаларидан топилган нақш қолдиқлари орқали исботлаб берганлар. Хоразмдаги Тупроққалъа заллари монументал нақшлар билан безатилганлиги бизга маълум. VI—VII асрларда ибодатхоналар, қасрлар ва бойларнинг уйлари ўйма нақшлар ҳамда тасвирлар билан безатилган. Тантанали маросимларга мўлжалланган хоналардаги дабдабали ажойиб нақшларни кўриб ҳайрон бўлади киши. Уларнинг бирини қарасангиз деворларда базми жамшид, ов, уруш, манзаралари ҳамда диний маросимлар тасвирланган. Жонли махлуқлар қизил ва қўқ ранглар билан бўяб тасвирланган. VII асрнинг охири VIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёни араблар босиб олиши натижасида қарор топган ислом дини ўзидан олдинги маданиятнинг илдизига болта урди. Янги дин ҳамда янги гоё Ўрта Осиё тасвирий санъатига таъсирини ўтказди. Жонли мавжудотларни акс этдириш ман этилди. «Кейинчалик юзага келган диний шарҳлар ва ҳодисалар кўпроқ мурасиз йўл тута бориб, катъий равишда шундай дер эди: «Тангри ёки одамзод сувратини чизишдан тийилинг, фақатгина дарахтлар, гуллар ва жонсиз мавжудотларнинг сувратини чизиш акс ҳолда бу қонидан бузган киши гуноҳи азим қилган бўлади», деб қўрқитилган. Жонли мавжудотлар сувра-

тини чизиш ман этилишининг маъноси шундаки, худодан бошқа ҳеч ким бирор нарса яратиш у ёқда турсин, ҳатто Худо яратган нарсани қайта гавдалантириши ҳам мумкин эмас ва бу унинг қўлидан келмайди, акс ҳолда мусаввир Худо билан бас бойлашиб, унинг иродасига шак келтирган бўлади».

Ислом талабларига бўйсунуш оқибатида жониворлар, паррандалар ва одамларни тасвирлаш йўқолиб бориб наққошлик ривож топди. Араб ёзуви ўзлаштирилди. Натижада нақшлар билан унвонли ёзув (эпиграфика) услуби пайдо бўлди. Араб ёзуви нақшлар билан бирга чизилди. Араб ёзуви ҳам безак, ҳам дуо афсунлар вазифасини бажарди. Хуллас тасвирий санъат ривожланмади. Бунинг ҳисобига халқ амалий безак санъати наққошлик ҳисобига ривож топди. IX—X асрларда Ўрта Осиёда наққошлик санъати авж олиб ривожланди. Архитектурада ғишт қадаб нақш солиш юксак даражада ривожланди, биноларнинг ички томонига ганч, ёғоч ўймакорлигини қўллаш юксак ривож топди. Айниқса макбараларнинг пештоқлари девор ва равоклар ганчнақшлар билан жуда нафис безатилади. Нақшлар мураккаблашиб борди. Уларнинг янги нусхаларида рамз, тасвирлар, тимсол, дуо афсунлар, тасбеҳ ва бошқалар нақадар мўллигини кўрамиз. Рамзий нақшлар дунёда содир бўлаётган воқеликлар, тилакларни акс этгирган. ҳар бир чизилган нақшда ўзига хос маъно бўлган. Чунончи, ўсимликсимон нақш гулсафсарни олайлик, у осойишталик ва умр узоклик тимсоли, «печак ислимий» нақши бойлик ва фаровонликни, новда ва япроқлар эса тўкинчилик ҳамда баҳор чоғида уйғонишни билдиради. Мусаввирнинг тасвирлари бу унинг она табиатга бўлган муҳаббатини билдиради. Унинг ранглари ўзига хос маъно ва характерга эга. Нақш ўзбек маданиятининг ҳамма босқичларида ҳамроҳ бўлиб келган. Энг оддий принциплари бир бирига мутаносиблик, уйғунлик, йўсин ва усулларини ажойиб қайта қайта такрорлашувидир. Халқ наққошлари нақшларнинг ҳар бир деталига алоҳида эътибор бериб, унинг табиийлигини йўқотмаганлар, ҳар бир элемент устида пухта фикр юритганлар. ҳар бир нақш негизида маълум рамзий маъно сингдирилган. XI—XII асрларда Ўзбекистон худудида археологик топилмалар шуни кўрсатадики, нақшлар ичида геометрик нақш кўп ишлатилган.

Гирих—форсча, чигал, тугун деган маънони англатади. Хандасий нақш -тўртбурчак, учбурчак ва бошқа элементлардан ташкил топган геометрик мураккаб нақш туридир. Гирих тўгри, эгри ва аралаш чизикларга бўйсундирилган бўлиб, ўзига хос шартлиликка эга. Бу нақш турининг кенг тарқалиши безак санъатининг ривожланишига янгидан янги имкониятлар очиб берди. Ўзбек маданиятининг ривожланишига улкан ҳисса қўшган бутун дунёга машҳур олимлар - Абу Али ибн Сино (Авиценна), Беруний, Фирдавсий ва Рўдакилар етишиб чиқдилар. Ўша вақтда бутун дунёга машҳур бўлган (ЮНЕСКО муҳофазасидаги) Сомоний макбараси қурилди. У 1127 йили меъмор Арслон Муҳаммадхон бошчилигида пиширилган оддий ғиштни ҳар хил комбинациялаштириб қурилган. Ғиштлар ёз фаслида энг тоза ганч билан терилиб ишланган.

«XIII асрда юксакликка кўтарилган миллий маданиятни монгол босқинчилари издан чиқарди. 1219—1221 йилларда Бухоро, Самарканд, Урганч, Балх, Марв босиб олиниб тормор қилинди».

XIII асрда Чингизхон ҳукмронлигида миллий санъат бىрмунча издан чиқсада, лекин буткул йўқ қилинмади. Темур ва темурийлар даврида эса ўзбек миллий халқ амалий санъати юксак даражада ривожланди.

«XIV—XV асрларда Ўрта Осиё халқлари тарихида тараққий этган феодализм иқтисодий ижтимоий формацияси даврида феодал ишлаб чиқаришга асосланган ўзига хос бир иқтисодий маданий кўтаринкилик рўй берди. Бу даврни биз хозир Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий. Камолиддин Бехзодга ўхшаш жуда кўп истеъдодли адиллар, олимлар, мутафаккирлар, санъаткорлар номлари билан боғлиқ бўлган Уйғониш (Ренессанс) даври деб атаймиз. XIV—XV асрларда Самаркандда тез суръатлар билан турли туман иншоотлар қурила бошлаган. Бу қурилишларда Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Кавказorti, ҳуллас Амир Темур ҳукмронлиги остида бўлган барча ўлкалардан келган меъморлар, хунармандлар, усталар, санъаткорларни кўриш мумкин эди. Улар ўзлари бунёд этаётган иншоотларга бутун билимлари, хунарлари ва санъаткорона маҳоратларини бахш этганлар. Ўша даврда Самарканд ва Мовароуннахрнинг бошқа жойларида бунёд этилган жуда кўп хашаматли тарихий маданий обидаларда Ўрта Осиё халқларидан ташқари бутун яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг ўзига хос бой, сермазмун бадиий эстетик меросининг синтези қоришиб, уйғунлашиб кетган эди, десак муболага бўлмаса керак».

Темурийлар хонлигида хунармандчилик юксак даражада ривожланди. У босиб олган ерлардаги ҳамма усталарни Самаркандга йигди».

У тикувчи, тоштарош, заргар, кулол, наққош ва бошқа усталарни олиб келиб ишлатган. Шу санъат турлари қатори наққошлик ҳам тез ривожлана бошлади. Темур ҳукмронлиги остида жуда кўп бино, мачит, мадраса ва бошқалар қад кўтарди. Ундаги безаклар янада бадиийлаштирилди. Шахарлар атрофи боғу бўстонга айлантирилди. Хуллас у ўзбек миллий маданиятини ривожлантиришда катта хисса қўшди. Айниқса тасвирий санъат қайтадан тикланиб, тез орада ривожланиб кетди. Деворларда осмон, собит сайёралар, тоғлар, денгизлар, саҳролар, одамлар, хайвонлар ва бошқалар акс эттирилди. Ўша даврда тасвирий санъатнинг асосий вазифаси ҳукмдорларнинг куч қудратини, ҳарбий шавкатини улуглашдан иборат эди. Афсуски кўпгина урушлар оқибатида қасрлардаги, турар жойлардаги ва жамоат биноларидаги табиат расмлари бизгача етиб келмаган. Айрим қолдиқларгина сақланиб қолган. Айниқса оппоқ ганч устидан чизилган гуллар, манзаралар, қушлар тасвири ниҳоятда нафис ифодаланган. «Табиат манзаралари мусаввир томонидан шу қадар усталик ва чакқонлик билан адо этилганки, унинг қўли бамисоли қуш парвозидан эркин ҳаракат қилган, шоир тили билан айтганда, тутган мўйқалами мусаввирнинг ўз бармоқларидай аниқ ҳаракат қилган, уста билан қил ўтмас дўст мўйқалам гўё унинг амрига маҳталдай».

XIV—XV асрларда қошинкорлик ривожланди, қурилган биноларни қошин ва парчинлар билан безатиш авж олди. Қошин ва парчинлардан ажо-

йиб нақшлар ҳосил қилишга эришилди. Чунончи, Самарқанддаги Шоҳи Зинда комплекси, Ашратхона, Оқ сарой, Кўҳна Урганчдаги Тўрабекхоним мақбараси ва бошқалардир. XV асрда наққошлик санъати янада ривожланди. Натижада наққошликда кундал техникаси пайдо бўлиб ривож топди. Самарқандда Ашратхона, Оксарой мақбаралари ва бошқа архитектура ёдгорликларининг ички қисмини кундал усулида безалди.

Кундал — архитектурада деворга бўртиб ишланган безак техникаси меъморчиликда кенг тарқалган. Мўйқалам билан деворга суртилган қизил кесак бўртма шакл олади, устидан бўёқ ва зарҳал берилади. Замин зарҳалга, асосий бўртма нақш элементлари турли туман рангларга бўялади ёки аксинча, бўртма нақш зарҳалга, замин эса турли рангга бўялади. XV асрдан бошлаб Самарқанддаги Ашратхона мақбараси, Бухородаги Амир мақбараси, Баланд мачитида жозибадор намуналар сақланган. Урта ерда кундал техникасидаги безаклар кенг тарқалган.

XVI—XVII асрга келиб сюжетлар деярли чизилмай, балки кундал усулида нақшлар билан безаш ривож топди. Кундал усулида Бухородаги Хўжа Зайниддин хонақоси (XVI аср), Баланд мачит (XVI аср), Абдулазизхон мадрасаси (XVI), Самарқанддаги Тиллақори мадрасаси (XVII аср) ва бошқалар безалди. Бу архитектура биноларида безалган нақшлар ўзининг бадиийлиги, ҳаракатчанлиги, ўзига хос оригиналлиги билан кишини ҳайратга солади. Нақшларнинг ҳар бири бир катта асар бўлиб воқеликни наққош тили билан қуйлаётгандек туюлади. Лекин XVII асрнинг охирига келиб, бир неча жойда такрорланадиган нақшлар ва мавзуларнинг бир хиллиги, тилланинг ҳаддан ташқари сарф этилганлиги кўзга ташланди. Айниқса бу соҳада ижодий изланишлар кам бўлганлиги сезилди.

XVI—XVIII асрлар орасида ўзаро ички урушлар ва низолар маданиятнинг ривожланишига салбий таъсир этди. Бу эса миллий наққошлик санъатининг ривожланишига ҳам таъсир этди. Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари вужудга келиши билан санъаткорлар бу шаҳарларга йиғила бошлади. Шу вақтдан наққошлик халқ амалий санъат турлари каби гуллаб яшнаб бошлади. Хивадаги Тош ҳовли, Қўқондаги Худоёрхон ўрдаси Бухородаги Ситораи Моҳихоса сингари йирик бинолар ажойиб нақшлар билан безатилди. ҳажмли — планли нақш композициялари пайдо бўлди. Бу безаклар ниҳоятда нафислиги билан ажралиб турар эди. Нақш санъатининг рангбаранг ривожланиши, ҳар бир шаҳар ва воҳанинг ўзига яраша наққошлик мактаби пайдо бўлди. Чунончи Фарғона, Тошкент, Хоразм, Самарқанд ва бошқалар. Улар ўзининг композициялари, ранги жиҳатидан ва бошқа томонлари билан фарқланади.

XIX ва XX аср бошларида турар жой бинолари, маҳалла мачитлари, сарой ва ўқув юртлари бинолари, чойхоналарнинг девор ва шифтлари жимжимадор нақшлар билан безатилди. Айниқса деворлар сиртига дарахтлар, гулдасталар, гулдонли гулдасталар, гулли бутоклар жонли чизиклар билан безатилди. Чунончи Қувадаги Зайниддин бойнинг уйи, Тошкентдаги князь Н.К.Романовлар саройи, А.А.Половцевнинг уйи, Марғилондаги Саидахмад-

хўжа мадрасаси ва бошқалар (Тошкентдаги халқ амалий санъати музейининг айвон пештокига ишланган нақшлар).

Ўзбек халқининг қаровсиз ётган маданият дурдоналари, тарихий ёдгорликларини сақлаш ва маданий меросини тўғлашнинг давлатимиз ўз зиммасига олди. Маданий ёдгорликларни сақлаш жамияти тузилди. Наққош усталар ҳам бошқа усталар катори мачит, мадраса, турар жойларни, саройларни таъмирлашни бошлаб юбордилар. Ўтган асрнинг 30 йиллардан сўнг кўпгина жамоат уйлари, чойхоналар, маданият уйлари, саройлари ва бошқа жойларни ёғоч нақш ва ганч билан безатила бошланди. 1938 йили Москвадаги халқ хўжалиги ютуқлари кўرғазмасидаги Ўзбекистон ресторани ва ўз павильонларини безашга наққошларни сафарбар қилинди. У ерда ажойиб намойнлар, кандиллар, ўйма эшиклар, ўйма ганчлар ва нақшлар билан безатилди. 1939 йилда Самарқанд ва Бухоронинг энг яхши усталаридан 12 киши Алишер Навоний номидаги Адабиёт музейи биносини ажойиб нақшлар билан безадиладар. Шу йиллари «Баҳор» концерт залини ҳам нақш, ганч ўймакорлиги, ёғоч ўймакорлиги билан безатилди.

40 йилларда қурилган Муқимий, Навоий театри бинолари ажойиб нақш, ганч ва ёғоч ўймакорликлари билан безатилди. Наққошлик санъатини ривожлантиришда ажойиб халқ усталари Фарғоналик Саидмахмуд Норқўзиев, тошкентлик Тохир Тўхтаҳўжаев, Олимжон Қосимжонов, Ёқубжон Рауфов, Жалил Ҳақимов, хивалик Абдулла Болтаев, С. Худойберганов, Х. Раҳимов, Самарқандлик Жалол ва Болта Жалиловлар, уста Мадаминжон Хусанов ва бошқалар ҳамда уларнинг шогирдлари яратган асарлар ҳозир ҳам халққа хизмат қиляпти. Улар авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган наққошлик санъатига қатга хисса қўшдилар. Улар ўзбек нақшларининг элементларига янгича элементлар (ўрок ва болға, кабутар, пахта, юлдуз ва бошқалар) янгича ғоялар киритдилар. Лекин ўзимизнинг анъанавий ўзбек халқининг ўзига хос миллий санъатини сақлаб қолдилар. Улар замонавий биноларга мослаб ўзбек миллий нақш элементлари бўлмиш нозик мажнунтол ниҳоллари, анор бутоғи, гулли буталар ва бошқа ўсимликларни тасвирладилар.

XX асрнинг ўрталарида наққошлик санъати янада ривож топди. Деворларга манзарали монументал тасвирнинг машхур устаси Чингиз Аҳмаров Шарқ миниатюрасининг энг яхши намуналаридан ҳамда Ўрта Осиё халқларининг бадий меросидан илхомланиб ажойиб деворий - расмлар яратди. Ўзбек халқи икки минг йил давомида халқ амалий санъатининг шундай ажойиб намуналарини яратди ва яратиб келмоқда. Наққошлар ўзларининг юксак бадий маҳорати ва назокати билан бугунги кунда ҳам кишиларни хайратга солмоқдалар.

ГАНЧКОРЛИК

Ганчкорлик қадимий санъат турларидан бири бўлиб, ўз акси ҳусни-жамолини дунё меъморчилигида, шу жумладан Ўрта Осиё, Эрон, Туркия, Арабистон, Афғонистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари меъморчилигида намойн этиб келмоқда. Айниқса, Ўрта Осиёда яратилган асарлар ўзига хос

бадийлиги композицияси ва ишланиш услуби билан фарқ қилади. Ҳозирги кунда ганч серкӯёш Ўзбекистонимизда ардоқланиб, авайлаб муҳофаза қилинаётган кўпгина ёдгорлик обидаларига кўркамлик, гўзаллик бахш этиб турибди. У Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Кўкон, Марғилон, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги тарихий обидаларни қуриш ва безатишда ишлатилган.

Ганч қоришмаси янгилигида осон кесилади, ундан хоҳлаганча шаклларни ўйиш, яшаш мумкин, лекин у котгандан сўнг каттиқ тошга ўхшаб қолади. Усталаримиз унинг бу ажойиб хусусиятидан қадимдан фойдаланиб келганлар. Шу тариқа ҳозиргача бу ҳунар авлоддан авлодга ўтиб тарихий анъана сифатида ривожланиб борапти. Ганчкорлик санъатимиз фахри, бекиёс ва бебаҳо ҳазина. ҳеч шубҳасиз, уни чуқур ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ганч ўймакорлиги санъати асрлар давомида ўзига хос услуб билан ривожланиб келди. Бу санъатнинг энг қадимги, ўрта асрлардаги ва XX асрдаги ривожланишини кўздан кечириб, ўрганиб чиқсак бу даврлардаги ганч ўймакорлиги бир бирдан мутлақо фарқ қилади. Қадимги ганч ўймакорлиги хажмий бўлиб, реалистик тасвирлар асосида ишланган. Уларда кўпинча одамлар, ҳайвонлар, қушлар тасвири ишланган. Эрамининг биринчи асрларидаёқ кишилар ганчни ажойиб хусусиятга эга эканлигини билиб, қалъалар, қарвонсарой ва бошқа жойларни безай бошлаганлар. Бўлиб ўтган жанглари оқибатида улар вайронага айланиб, фақат қолдиқлари сақланиб қолган.

III асрда Тупроққалъанинг серхашам сарой меҳмонхоналари ўйма ганч билан безатилган. Варахша шаҳарчасида жуда катта аҳамиятга эга бўлган ва эраминдан аввалги III—IV асрларда ишланган ганч ўймакорлиги намунаси топилган. Унда ўсимликсимон нақшлар, пальметта, геометрик шакли нақшлар ганчдан ишланган. Айниқса горельефли ишланган балиқ тасвирида ўйилган ганч намунаси диққатга сазовор.

Варахшадаги топилмалардан VII—VIII асрлардаги Бухоро саройи қолдиқларидан намуналар топилган. Бу топилмаларда қушлар, ҳайвонлар, балиқларни, ўсимликсимон ва геометрик шаклларнинг ўйма намуналарини кўриш мумкин. Ўрта Осиёни араблар босиб олгандан кейин ислом дини ҳукмрон бўлиб қолди, у тирик мавжудотни тасвирлашни таъқиқлади. Буни Ўрта Осиёдаги архитектура ёдгорликларидан кўриш мумкин. Хусусан VII—VIII асрлардаги ҳукмдорларнинг Варахшадаги саройларида бу санъатнинг хилма хил намуналари сақланган.

Бухородаги Исмоил Сомоний макбарасида ганч ўймакорлиги намуналарида тўлқинсимон ишланган нақшлар топилган. Унда ўсимликсимон нақшнинг ислими тури кўп ишлатилган.

X—XI асрларда наққошлик, ёғоч, тош ва ганч ўймакорлиги янада ривожланди. Мураккаб абстракт тасвири акс эттирадиган нақшлар пайдо бўлди. Ганч ўймакорлиги ишлари уйнинг ички ва намгарчилик тегмайдиган ташки қисмига ҳам қўлланилган. Ҳар хил геометрик шакли қилиб гишт териш ривожланган. Афросиёбда археологик қазинишлар натижасида X—XI асрларда ишланган саройларнинг қолдиқлари топилган. Айниқса

изора (пачел) ганчи топилган бўлиб, унда геометрик ва ўсимликсимон нақшнинг чуқур ўймалари ишлатилган. Ўйма чуқурлиги 2—3 см гача борган, нақш қорамтир соя Ҳисобига аниқ оппоқ бўлиб кўриниб турибди. Ганч деворга қалин қилиб сувалган, нақш тасвири деворнинг сиртига тўппа тўғри чизиқлиб ўйилган. Ўша давр усталари ахтадан (улгудан) фойдаланмаганлар. Биоларнинг ташки қисмига эса қўйма асосида ганч ишлари бажарилган.

III асрда мураккаб нақшлар пайдо бўлади. Усталар табиатдан ўсимлик ва ҳайвонларнинг тасвирини стиллаштириб, ганч ўймакорлигида ишлатганлар. Шу деворларда ўиманинг чуқурлиги 7мм дан ошмаган. Уйларнинг ташки қисмига намоён, устун ва пештоқларига ганч ўйма ишлатилган. Фарғона водийсида XII асрда безак сифатида ҳар хил плитқасимон ўйма ганч намуналари ишлатилган. Бу биоларни ганч плиталари билан ёсатиш кенг авж олганлигини кўрсатади. Ўзган (Ўш вилоятида) ёдгорликлари шартли равишда шимолий, ўрта, жанубий деб номланган макбараларнинг интерьери, девор пештоқлари, равоклари жуда ҳам нафис ўйма нақшлар билан ишланган. Моварауннаҳрда ганчкорлик санъати, айниқса равнақ топган, меъморчиликнинг асосий беағи даражасига кўтарилган. Унда фантастик ҳайвонларнинг тасвирини кўриш мумкин.

Термиз макбараларидаги ганч ўймакорлик санъатини ўша даврнинг юқори чўққиси деса бўлади. XII асрда муқарнаслар (сталактитлар) ҳосил бўлади ва кўпгина биоларда қўлланила бошланади. Муқарнаслар оддий ганч ўймакорлигидан фарқ қилиб, анча мураккабдир. У тахмон ва бошқа жойларда безак сифатида қўлланила бошланди. Биоларнинг ички қисмига ишланган муқарнаслар айниқса ажралиб туради.

XIII асрда ганчкорлик санъати янада юксалди. Бунга Афросиёбда топилган ажойиб ганч ўймакорлиги ишлари мисол бўла олади. XIV—XVIII асрларда ҳам биоларнинг ички томонларини безатишда ганчкорлик санъатидан фойдаланилган. Бу даврларда янги-янги нақшлар яратилди. Биоларда ганч ўймакорлиги, узвий боғланган қошинлар ва тошдан ясалган безаклар кенг ишлатила бошланди. Қошин ва тошдан ўйилган безаклардан фойдаланиш натижасида ганчкорлик аста-секин минораларнинг ички қисмида қўлланиладиган бўлди. Унинг ташқари қисмида эса жуда кам қўлланилди. Ганч ўймакорлигида машҳур бўлган XVIII аср устаси Уста Мулла Обид, унинг фарзанди Муҳаммад Мусо отасининг касбини қунт билан эгаллаб, ўша вақтда халққа танилганлардан. Мукаммад Мусо ўғиллари Мадусмон, Исоҳон ва Юсуфалилар ганчкорликда бир қанча вақт ишлашган, гишт теришда ҳам обрў қозонишган.

Ганчкорликнинг гуллаб яшнаган даври XVIII асрнинг охири—XIX асрнинг бошлари бўлди. Унинг услублари, техникаси анча мураккаблашди. Ганч ўймакорлигининг барча турлари ривожланди. Қурилган биоларда халқ усталари ёрқин жилвали бўёқлар билан ганчга жило бердилар. Безакларнинг ҳамма турларига хос аниқ композицион қонунлар ишлаб чиқилди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси ва Хивада ўзига хос мустақил мактаблар вужудга келди. Ганч ўймакорлиги техникаси кишини қойил қолдирадиган даражада ўсди. Бухоро безаклари майин, гуллари жуда ҳам нафис,

Маргилоннинг гулдор безаклари яхлит кўринишга эга, Тошкентники эса катъий ва аниқ ритм асосида тузилган, Хиванинг динамик ўйма накшлари ўзига хос спиралсимонлиги билан фаркланади,

XIX асрнинг бошларида буюк ганч ўймакорларидан Абдурахим Ҳаёт, Уста Мурод, Уста Фузайл, Уста Носир, Уста Ҳаёт Носиров, Уста Ҳожи Ҳофиз, Уста Насруллобой, Уста Абдужалил, Уста Азим, Уста Омонулло, Уста Ғофир, Уста Иброҳим, Уста Сари, Уста Абдуфаттоҳ ва бошқалар фаолият кўрсатдилар. Аср бошларидаги ишларда эса ўйма рельефли жуда майин услуб техникаси пайдо бўлди. Рангли ганчлар, бўёқлар, накш ва тасвирлар қўлланиладиган бўлди. Бойлар, амалдорлар, хонлар ўзларига саройлар, боғлар ва қасрлар қурдириб, уларни ўйма ганч билан безаттирдилар. XX асрнинг бошларида дипломат амалдор А. Половцев Тошкентда яшарди. У Туркистон археологияси хаваскорлари тўғарагига аъзо бўлиб, шарқ маданиятига жуда қизиқар эди. Шунинг учун у ўзига европача уй қурдири. Бино баланд айвон, меҳмонхона, ётоқхона ва бошқа хоналардан иборат эди. А. Половцев ўзбек халқи санъатини яхши биладиган этнограф М. С. Андреевни безак ишларига бошлиқ қилиб тайинлайди. У ўзбек халқи санъати намуналарини йиғиб, уларни ўрганишга ҳаётини бахшида этган ажойиб этнограф олим эди. Бу бинони безашга Тошкентдан ташқари Қўқон, Бухоро, Фарғона ва бошқа шаҳарлардан ганч ўймакорлар ва ёғоч ўймакорлари, наққошлар таклиф қилинди. Шулар жумласидан Уста Ширин Муродов, Уста Арслонкул Назаров, Уста Усмон Икромов, Тошпўлат Арслонкулов ва бошқа ганч ўймакорлар ҳам бор эди. М. С. Андреев ганчкорлик ишларини усталарга тақсимлаб берди, чунончи Тошкент усталарига айвон, меҳмонхонанинг шарқий ва шимолий деворлари, тоқча, Ғарбий ва жанубий деворларни безатиш Бухоро усталарига топширилди. 1902-1903 йилларда европача қурилган уй ўзбек миллий безагида пардоз қилинди. Бинонинг айвон, катта зали ва ётоқхонаси жуда жимжимадор қилиб безатилган. Айниқса, Тошкент ганчкорларининг ишлари ўзига хос характерда бўлиб, ўйма нақш композициясида катта шохбарг ва тўпбарглар йирик жимжимадор қилиб безатилган. Бу ерда пардознинг ҳамма турлари қўлланилган. Деворларга ўйилган ўйма ганч намоёнлар вертикал ҳамда горизонтал жойлаштирилган, атрофи геометрик, майда энсиз занжира, ислими хошия накшлар билан безатилган. Намоёнлар худди юкорига қараб ўсаётган табиат ўсимликларини эслатади. Пардоз турлари хонага тушаётган ёруғлик ҳисобига жуда ўринли танланган. Деразадан тушган ёруғлик ўймани янада бадийлашгирган. Намоёнга назар ташлаб турган киши хоҳ узокдан, хоҳ яқиндан қарамасин, у ўзига хос жозибига эга эканлигини кўради. Албатта, усталар буларни аввалдан ҳисобга олганлар. Намоёнлар худди гўзал табиат манзарасининг нафис тасвирини эслатади. Ўйма ганч заминлари ажойиб рангларда берилган. Бу бино XX асрнинг бошларидаги энг кўзга кўринган архитектура ёдгорлиги бўлиб қолди.

1913—1914 йилларда Бухорода амир Ақадхон томонидан Ситораи Мохи-Хоса қурилди. У ганч ўймакорлиги билан безатилди. Айниқса оқ уй (меҳмонхона) ўша даврдаги ганч ўймакорлигининг ажойиб намунаси деса

бўлади. Бунда ойна заминида ганч ўймакорлиги бажарилган. У ўзининг ноциклиги, жимжимадор қилиб безатилиши билан ажралиб туради. Мазкур саройнинг безак ишларини Уста Ширин бажарган. У ўша даврда энг кўзга кўринган ганчкор усталардан эди.

ЁҒОЧ ЎЙМАКОРЛИГИ

Ёғоч ўймакорлиги ўзбек халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган бир тури. Бунда бирор нақш ёки тасвир тахта ёки ёғоч буюмларга чизиб, кесиб, ўйиб ишланади. Бадий санъатнинг бу тури деярли барча халқларда бўлиб, қадимги Шарқда антик дунё мамлакатлари архитектурасида кенг ишлатилган. Асрлар давомида Европа ва Осиё мамлакатларида ёғоч ўймакорлигининг ривожланиб ўзига хос бадий услублари келиб чиққан. Шу сингари Ўрта Осиёда ҳам ёғоч ўймакорлиги қадимдан ривожланиб кишиларнинг уй-рўзгор буюмларида ва архитектурасида жуда кенг қўлланилган. Бу ўймакорлик қадимий архитектуранинг эшик, дарвоза, устунлар, ҳар хил тўсин, стол, хонтахта, кутича, рамка, каламдон ва бошқа буюмларни безашда ишлатилиб келинган. Археолог олимларимизнинг изланишларидан Ўрта Осиёда горельефли, яъни жуда бўртик (1 мм дан 20 мм гача) рельефлар билан ҳар хил нарсаларни ёғочдан ўйиб ишланганлиги маълум бўлди. Халқ яратган асарлар ўзининг нафосати, мураккаблиги, табиийлиги билан киши ақлини лол қолдиради. Афсуски, ёғочдан ишланган ажойиб ёғоч ўймакорлигига ҳар қанча сифатли ишлов берилишига қарамай асрлар ўтиши билан улар намга дош бераолмай деярли кўпчилиги чириб, йўқ бўлиб кетган. Буларни археологик қазилмаларда топилган ва топилаётган намуналар исботлаб бермоқда.

V—VI асрлар ёғоч ўймакорлиги намуналари Сурхондарё воҳасидаги Юмалоқ тепа тубидан топилган. Олимларимизнинг аниқлашича бундан 1-1,5 минг йил муқаддам мазкур жойда нақш ўймакорлиги санъати бўлиб, у жуда яхши ривожланганлиги исботланган. Бундай ноёб топилмалар Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги археологик қазилмалардан топилмоқда.

VII асрнинг охиригача маҳаллий ўзбек халқи ичида ёғоч ўймакорлиги жуда тез суръатлар билан ривожланган эди.

IX—X асрларда Ўрта Осиёда, шунингдек жумҳуриятимиз ҳудудида маданият ўса бошлайди. IX асрда Самарқанд мустақил давлат бўлиб қолди. Халқ маданиятида янги бурилиш бўлди. Шу асрларда буюк олимлар, файласуфлар, ёзувчилар егишиб чиқдилар. Улар Абу Али ибн Сино, Рўдакий, Фирдовсий, Беруний ва бошқалардир. Ажойиб архитектура ёдгорликлари яратилди. Масалан, жаҳонга машҳур Исмоил Сомоний макбарасидир. Маданиятнинг ривожланиши ёғоч ўймакорлигининг янада ривожланишига олиб келди. Ёғоч ўймакорлиги билан эшиклар, бинолар, устун, равок ҳар хил хонтахталар безатилди. Ўймакор усталар ўзи яратган санъат асарларида тимсол ва дуо афсунлар, тасбиҳ ва таносибларнинг нақадар кўплигини кўриш мумкин. Ҳар бир ўйма нақш заминида қандайдир рамзий маъно яширинган

бўлади. Улар бу мураккаб нақшлар орқали воқеликдаги энг гўзал тилакларни акс эттириб келганлар.

XI—XII асрларда халқ амалий санъати янада гуркираб ривожланди. Мураккаб нақш тури бўлган геометрик нақш, яъни гирих нақши безакда етакчи ўринни эгаллади. Архитектура, уй-рўзгор буюмлари янада бадиий, нафис қилиб безатилди. Гирих нақши янада ривожланди. Масалан, XII асрга оид ёғоч ўймакорлиги намунаси Самарқанддаги Шохизинда деворининг орасидан топилган бўлиб, у ўзининг бадиий нафис ва табиий ишланганлиги билан кишини лол қолдиради.

XIII асрда Чингизхон босқинчилиги туфайли маданий ҳаёт издан чиқди. 1219—1221 йилларда мўғул ҳукмдорлиги остида Ўрта Осиёдаги Бухоро, Самарқанд, Урганч, Балх, Мавр шаҳарлари остин-устун қилиб ташланди.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Темур бошчилигида бириктирилди. Темур ва темурийлар даврида санъатнинг барча турлари қатори халқ амалий санъати жуда тез суратлар билан ривожланди. Айниқса ёғоч ўймакорлиги ҳам юқори чўққига кўтарилди. Амир Темур Ўрта Осиё маданияти ва санъатини ривожлантиришда катта ҳисса қўшди.

«Амир Темур ўз пойтахти (Самарқанд)нинг қурилиш ва ободонлиги учун ҳаракат қилиш билан бир қаторда Хуросон (Афғонистон), Эрон, Моварауннаҳр сингари ўлкалардан энг машҳур хунарамандларни, санъаткорларни пойтахтга тўплади, нафис тасвирий санъатнинг наққошлик, меъморчилик, архитектура, ҳаттотлик каби турларини ривожлантиришда улардан унумли фойдаланди.

XIV—XV асрларда Самарқандда тўпланган маҳаллий ва хорижий санъаткорлар, хунарамандлар ва муҳандислар жомеъ масчитлари, мадрасалар, хонақоқлар, саройлар ҳамда бошқа улкан иншоотлар қурилишида фаол катнашганлар, улар хозирги кунларда биз кўриб, кўзимиз ва дилимиз қувнаётган гўзал ва нафис тарихий маданий обидалар, асори атикаларнинг бунёд этилишида ўзларининг бутун билим, хунар, санъат ва маҳоратларини сарф этганлар».

XIV аср ўрталарида Шайх Сайфуддин Бохарзийнинг даҳмасига ишланган ёғоч ўймакорлиги нақши топилди. Устки қисмида ўрнатилган ёғоч тахтасидаги ўймалар шундай ўйилганки, ўйма нақшнинг нафислиги, унинг мураккаблиги, табиийлиги, динамиклиги, жуда сифатли ўйилганлиги кишини ҳайратга солади. Ўймани бажарган устанинг нақадар нозик дидли кучли назариётчи ҳамда амалиётчи етук уста эканлиги ўз ўзидан кўриниб турибди. Ундаги нақшларнинг эркин, нозик ҳаракати инсон руҳини кўтаради.

XIV—XV асрларда ёғоч ўймакорлиги тез қўламад ривожланди. ҳаттоки тирик мавжудотлар ўйиб тасвирланган ишларни ҳам кўриш мумкин эди. Самарқанддаги Рухобод мақбарасининг эшигида ўйма нақш бажарилган бўлиб, балиқнинг стиллаштирган тасвирини кўриш мумкин.

XVI—XVIII асрлардаги ўзаро ички урушлар маданиятимиз шу қатори халқ амалий санъатининг ривожланишига салбий таъсир этди.

XVII—XIX асрларда тирик жонзодларнинг тасвири, яъни қуш, балиқ, илон ва бошқалар ёғоч ўймакорлигида жуда кам тасвирланган.

XVIII асрнинг охири XIX аср бошларида, Бухоро, Хива, Қўкон хонликларида етук адабиёт намоянадалари қатори халқ амалий санъати усталари ҳам етишиб чиқди. Бу хонадонларда кулолчилик, мисгарлик, ганчкорлик, сиркорлик қатори ёғоч ўймакорлиги ҳам гуркираб ривожланди.

XIX ва XX асрларда ёғоч ўймакорлиги, мисгарлик, наққошлик ва санъатнинг бошқа турлари ривожланиб ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос ёғоч ўймакорлиги пайдо бўлди. Қўқондаги Худоёрхон саройи, Тошкентдаги князь Н.К.Романовларнинг саройи ва А.А.Половцев уйи, Қувадаги Зайниддинбойнинг уйи, Марғилондаги Саидахмадхўжа мадрасаси, Бухородаги Ситоран Моҳихоса ва бошқаларда ажойиб ёғоч ўймакорлиги намуналари яратилди. Бу эса Ўзбек ёғоч ўймакорлиги санъатининг бебаҳо асаридир.

Ўзбек халқининг энг кўзга ташланган усталаридан Олимжон Қосимжонов (1878 - 1952), Сулаймон Хўжаев (1866 - 1946), Мақсуд Қосимов ва бошқалар ажойиб намуналарни яратдилар. Улар ўзига хос ёғоч ўймакорлиги мактаблари яратиб ажойиб шоғирдлар етиштирилди.

Республикаимиз мустақилликка эришгач халқ амалий санъатининг бошқа турлари сингари ёғоч ўймакорлиги ҳам ривожлана бошлади. Ёғоч ўймакорлиги усталари ҳар хил буюмлар, хонтахта, эшик, шунингдек меъморчилик обидалари қурилишига ҳам жалб этилди. Буларга Тошкентдаги Хотира майдони, Қатағон қилинганлар хотира мажмуаси, Муқимий, Навоий, Миллий театрлари, Темурийлар ва Ўзбекистон тарихи музейи, Хастимом мажмуаси, Истиклол санъат саройи, Тошкент шаҳар ҳокимияти ва кўпгина жамоат ташкилотларининг бинолари ёғоч ўймакорлигининг ажойиб намуналари билан безаганликларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

КУЛОЛЧИЛИК

Кулолчилик қора лойдан мўъжизакор гўзаллик яратган Шарқнинг энг қадимий ҳамда навқирон санъатидир. Бу қора лой, саховат, ҳалоллик, эзгулик тимсолидир. Тупроқ инсонларнинг барча эҳтиёжини ўз зиммасига олган фаровонлик, тўқинлик, ризқ-рўз. гўзалликнинг энг олий кўриниши санъатининг заминидир. Кулолчилик билан дунёдаги барча халқлар шугулланади. Улар ўзига хос томонлари билан бир-биридан фарқ қилади. Ўзбек кулолчилиги узоқ тарихга, ажойиб анъаналар, шакл, мазмун, ижодий жараён ва ўзига хос услубга эга. Сопол буюмлари содда бўлсада унинг кўриниши қисмларининг аниқлиги, мутаносиблигининг сақланиши, нақшларининг бадий жойлашиши, шакл ва мазмунининг бирлиги, уйғунлиги ўзбек кулолларини жаҳонга танитиб келмоқда. Кулолчилик хунари лойдан, пиёла, коса, товоқ, кўза, лаган, хурмача, тоғора, хум, тандир, буюм, ўйинчоқлар, қурилиш материаллари ва бошқалар тайёрлайдиган соҳа бўлиб, у узоқ тарихга эга. Махсус тупроқни қиздирганда тошсимон бўлиб пишишини, ундан ҳар хил идишлар тайёрлашни одамлар жуда қадимдан неолит даврининг бошларидаёқ билганлар. Улар аввал лойдан идиш товоқлар ясаб, гулҳанда қиздириб пиширганлар. Тупроқ жаҳоннинг ҳамма ерларида бўлгани учун кулолчилик кенг тарқалган бўлиб, дастлаб бу хунар билан аёллар шугулланганлар.

Кулолчилик чархи милоддан аввалги Зминг йилликнинг бошларида ихтиро қилингандан кейин кулолчилик билан эркаклар шугуллана бошлаганлар. Кейинчалик лойдан ясалган идиштовокларни махсус ўчоқ ҳамда хумдонларда пиширганлар. Неолит даврида идишларни таги, учли қилиб тайёрланиб ерга санчиб қўйилган. Энолит даврида эса Шарк мамлакатларида ҳамда Қадимги Грецияда нафис кулолчилик идишлари ривож этган ва меъморчиликда сополдан фойдалана бошланган.

VIII—XII асрларда кулолчилик Ўрта Осиёда яхши ривожланган. Буни Афросиёбда ва Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида топилган кулолчилик буюмлари исботлаб берди. Ўша даврда Ўрта Осиё маданияти тез суръатлар билан ривожланди. Янги кўтарилиш даври бўлди. Кўпгина олим, ёзувчи ва мутафаккирлар, яъни Абу Али ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Рўдакийлар етишиб чиқди. Бутун дунёга машхур бўлган меъморчилик ёдгорликлари бунёд этилди. Бухорода Исмоил Сомоний макбараси қурилди. XIII асрда мўғуллар босқинчилиги оқибатида Бухоро, Самарканд, Урганч, Мавр, Балх ёнгин остида қолди. Оқибатда кулолчилик санъати ривожига путур кетди. XIV асрдан бошлаб Ўрта Осиё худудида кулолчилик тез суръатлар билан ривожланди. Кулолчилик амалий санъатини ривожлантиришда жуда катта хизмат қилди. Босиб олинган жойлардан усталарни олиб келиб улар учун расталар очилди. Машхур гўзал, нафис бинолар, қасрлар, саройлар қурдирди. Амир Темур вафотидан сўнг ўзаро ички жанглар оқибатида Темурийлар хонлигида марказлашган хонлик кучсизланиб кетди. Натижада Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари пайдо бўлди. Ўрта Осиёда бир неча феодал давлатнинг бундай ажралиши натижасида ўзаро алоқа сусайиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам кулолчилик турли ерларда турлича ривожланди. XIX асрга келиб кулолчилик мамлакатлари ташкил бўла бошлади. Ўрта Осиёда сувга бўлган эҳтиёж катта бўлгани учун сопол идишларни тез суръатлар билан ишлаб чиқаришга эҳтиёж сезилди. Асрлар оша уларнинг шакли ва безаги нафислашиб борди. Усталар турли туман кулолчилик буюмларини ясаздан ташқари уларни юксак дид билан безай бошладилар.

XIX асрда арзон баҳо чинни ишлаб чиқарилиши ва Россиядан чинни идишларни кўплаб олиб келтирилиши Ўрта Осиё худудида сопол буюмлар ишлашни бирмунча пасайтириб юборди. Лекин арзон сопол идишларни меъморчиликда кенг фойдаланилиши кулолчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қила олмади.

XIX асрда Ўрта Осиёда тожик ва ўзбек халклари ўртасида кулолчилик жуда кенг ривожланиб Ғиждувон, Панжикент, Самарканд, Шаҳрисабз, Тошкент, Риштонда кулолчилик марказлари пайдо бўлди. Улар сопол идишларини сирлаб безатишнинг ўзига хос услубларини вужудга келтирдилар. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган кулолчилик махсулотларининг сифатлилиги, чиройлилиги, нақшларининг нафис ва таъсирчанлиги билан шухрат қозондилар. 1930 йилда Тошкентда тажриба кулолчилик ва Самаркандда кулолчилик устахоналари очилди. 1932 йилда Тошкентда ўқув ишлаб чиқариш устахонаси ташкил этилиб у ер халқ амалий санъати усталари шу катори кулоллар тайёрлайдиган курслар ташкил этилди (1943 йилда Шаҳрисабзда ўқув ишлаб

чиқариш бадий комбинати ишга тушди). Кулолчилик сир-асрорларини машхур кулоллар ёшларга сидкидилдан ўргатдилар. Булар риштонлик Узок Шермагов, Холмат Юнусов, гиждувонлик Муҳаммад Сиддиқ, Усмон Умаров, тошкентлик Туроб Миралиев, шахрисабзлик Рустам Эгамбердиев, Карим Ҳазраткулов ва бошқалар эди.

Кўпгина кулолчилик устахоналари, артеллари ташкил этилди. 40 йилларда Гиждувондаги «Намуна», Риштонда «Янги ҳаёт» артеллари факат жумхуриятимизда эмас, балки бутун дунёга машхур эди.

Айниқса кулолчиликни татбиқ этишда Ўзбекистон халқ рассоми, санъатшунослик номзоди Муҳиддин Рахимов самарали меҳнат қилди. У ўзига хос кулолчилик мактабини яратиб, халқ санъатига оид бир қанча асарлар ва ажойиб шогирдлар қолдирди.

ЗАРДЎЗЛИК

Зардўзлик — хунармандчиликнинг қадимий турларидан бири зар ип билан нақш (кашта) тикиш касби. У форсча зар (тилла), дўзи (тикмок) сўзини англатади.

Зардўзлик санъати узок тарихга эга. Зардўзликнинг вагани Вавильон бўлиб, у Рим империясига қарашли бўлгач, зар, ипак ва жун ип кўшиб тикилган ранг баранг каштачилиги билан бутун дунёга машхур бўлган. Византияда зардўзи кийим-кечақларни факат император аъёнлари, аслзодалар кийишган. Византия билан мунтазам маданият ҳамда сиёсий ҳамкорлик қилиши туфайли зардўзлик санъати Эрон подшолиги саройида ҳам ривож топган. Эронда зардўзлик санъатининг ривожланганлигига XV—XVII асрда ишланган зардўзлик намуналари мисол бўла олади. Византиядан қадимги Русга ҳам зардўзлик санъати кириб келди. Кичик Осиё доирасида зардўзлик XIII ва XV асрларда ҳам ривожланди. Хуллас Византия қаерга таъсирини ўтказган бўлса ўша ерда зардўзлик ривожланган.

Ўрта Осиёда зардўзлик жуда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъати турларидан биридир. Археологик топилмалар ва тарихий манбалардан маълумки, Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан I—II асрларда зарбоф кийимлар, бадий буюмлар кенг тарқалган. 1947 йили Тошкент вилоятининг Вревский кишлоғида ўтказилган археологик топилмада аёл кабридан I—II асрларга тегишли зарбоф кийимлар топилган.

Абдураззоқ Самарқандий «Ҳиндистон сафарномаси» асарида 1442 йили Шохрух замонида Шимолий Ҳиндистон билан Ҳирот ўртасида турган элчиларнинг совғалари орасида зарбоф кийимлар бўлганлигини айтиб ўтган. 1465 йили «Ашратхона» макбараси ҳақидаги хужжатларда зарбоф кийимлар ҳақида баён этиб ўтган. Ҳиротда яшаб ижод этган Васфий ўзининг рисо-лаларида зарбоф кийимлар ва зардўзлик касби тўғрисида баён этган.

XVII асрда яшаган самарқандлик шоир Фитратнинг асосий касби зардўзлик бўлган, у матоларга зардан ажойиб кашталар тиккан. XIX—XX аср бошларида зардўзликнинг ўзига хос мактаби яратилган. Ўзбекистонда Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа жойларда зардўзлик мактаблари очил-

ган. Қимматбаҳо матодан тайёрланадиган зардўзи кийимлар маҳаллий аҳолининг турли табақалари ўртасида кенг тарқалган. Бу кийим-кечаклар асосан амир саройидагилар ва шаҳар бойлари учун тикилган. Юзлаб кўли гул усталар амир саройининг эҳтиёжи учун ишлаганлар. Бу усталарнинг кўпчилиги ота-бобосидан мерос бўлган касби сарой ахллари учун камзул, чакмон, чалвор, пойафзал, белбоғ, салла, қулок ва жул тикишдир.

Усталар бу кийимларни хон буюртмаси асосида оилавий тантана ёки байрам муносабати билан тайёрлаш буюриларди. Ҳеч ким, ҳатто энг катта амалдорлардан бирортаси ҳам юқорида келтирилган кийимлардан ҳеч бирини ўзига буюртиришга ҳақи йўқ эди, улар зарбоф кийимларни амир совға қилгандагина кийишлари мумкин эди.

XIX—XX аср бошларида Бухорода ҳукмронлик қилган манғитларнинг охириги сулоласига тааллуқли зарбоф кийимлар ягона ёдгорликлари нусхаси ҳисобланади. 1800—1826 йилларда Ҳайдархон подшо замонасида ишланган зардўзи маҳси (1810 йилда ишланган) сакланиб қолган. 1827—1860 йилларда Амир Насруллохондан жуда кўп зарбоф кийимлар сакланиб қолган. 1895 йилдан 1911 йилгача ҳукмронлик қилган Абдулаҳадхонга мансуб жуда кўп зардўзлик кийимлар сакланиб, ўша давр зардўзлик санъати гуллаб яшнаган давр ҳисобланади. Ўрта Осиёда зардўзлар бошқа хунармандчилик каби маҳсус ташкилотга уюшган эди. Ўша вақтда Бухорода 350 га яқин зардўз усталар бўлган. Улар устидан назорат қилиб турадиган маҳсус ташкилот бўлган. Цех уставига ўхшаш рисоалари бўлиб, у диний расм-русумларга ҳамда урф олатларга амал қилишни талаб этар эди. Зардўзларнинг кўпчилиги теварак атрофдаги гузарларга яқин жойларда яшар эдилар. Шаҳарларда бозорбоп буюмлар тайёрлайдиган устахоналарнинг катта қисми айнан гузарда жойлашган эди. Маҳсус ташкил этилган ташкилотга амирнинг сарой усталаридан ташқари ёлланиб ишлайдиган хусусий усталар — халфалар ҳам кирар эди. Ташкилот уюшмасининг бошлиғи энг хурматли ва тажрибали уста — оксокол ёки бобо бўлган. У расмий равишда сайланмай, бобо динийахлоқий масалаларни ҳамда усталарнинг ҳатти ҳаракатларини кузатиб борар эди. Агарда бобо бўлмаган ҳолда оксокол унинг ўрнини босиб турар эди. Оксокол Амир саройи билан амирлик маъмурияти ўртасидаги ташкилотнинг расмий вакили ҳисобланган. У йирик буюртмалар олишда ва тақсимлашда, уста, халфа, шогирд ўртасидаги низоларни ҳал қилишда, бозордан чакана устахоналардан белбоғ, аёллар безаги, рўмол ва ҳоказоларни сотиб олишда хизмат қилган. Амирнинг бош амалдори зарур буюмлар рўйхатини кушбегидан оксоколга берган. Оксокол яқка ҳолда ишлайдиган усталардан буюм нархини келишиб олган ва буюртма рўйхатидаги нарсаларни олиб кушбегига кўрсатган. Кейин эса оксокол усталарни рози қилган.

Оксокол бундан ташқари уюшма аъзоларининг турмуши билан чамбарчас боғланган бўлган. Оксокол уюшма аъзоларининг оиласида чакалок туғилса, тўй ва маросимларда нечта одам айтиши, нималар керак бўлишини, қанча тўёна қилиши ва бошқаларни ҳамда мана шу маросимларга бошидан охиригача бош-кош бўлган. Оксоколга алоҳида маош ажратилмай сарой топшириқларини бажаргани, ҳар хил хизматлари учун, тўй ва маросим-

ларда чопонлар кийгизишган, пул ва совғалар тақдим қилишган. Оксоқолга пойкор, яъни ёрдамчи тайинланар эди, у ёш усталардан сайланиб, унга ҳам маош ажратилмас эди. Пойкорга уюшма аъзолари тўй, ўлим, ҳовли тўйи ва бошқа маъракаларда арзон матодан тикилган чопон инъом этар эдилар.

Бухоро амирининг шаҳардан ташқаридаги Ситоран Моҳихоса ҳамда Ширбудун саройларида ҳар йили бозор сайли бўлиб, унда халқ амалий санъати турларидан кулолчилик, мисгарлик, кандакорлик, пичоқчилик, дўппидўзлик ва бошқалар қатори зардўзлик буюмлари ҳам ташкил этилар эди. Ширбудунда тўрт олги ҳафта, Ситоран Моҳихосада икки ҳафтача давом этади. Бу сайл ҳар йили халқнинг анъанавий байрами ҳисобланиб ҳукумат томонидан қонунлаштирилган эди. Нарсаларни сотишга қулай бўлиши учун вақтинчалик расталар қурилар, буларнинг ҳаммасини уюштиришга усталарнинг оксоқоли раҳбарлик қиларди. Бундай сайлларнинг бўлиб туриши халқ амалий санъатининг ривожланишига катта қисса қўшган. Феодализм даврида ҳамма хунарлар каби зардўзлик муқаддас ҳисобланган. Чунки ҳар хунарга, касбга бўлган ҳурмат шунчалик бўлганки усталар ҳар бир қилган ишларини дил виждони билан бажарган. Усталарнинг айтишича энг биринчи уста зардўз, энг биринчи устоз, ғойибона ҳомий ҳамда пир Ҳазрати Юсуф бўлган дейишади. Шу ҳақда кичкина рисолача бўлиб унда зардўзлик касбининг пайдо бўлиши, уни ўрганиш қонун қоидалари, ишдан олдин ўқиладиган дуолар зардўзлик касбининг ҳомийси «Арвоҳи пир»га сиғиниш узок вақтгача давом этган.

«Гули сурх» айёмида, яъни илк баҳор кунларида зардўзлар Бухоро яқинидаги Баҳовуддин кишлоғига келиб қўй сўйиб худойилар қилишган. Пирзодалар арвоҳига бағишлаб ҳафтанинг пайшанба, якшанба кунлари барча зардўзлар тўпланишган. Қироатхонлик дастурхон устида бўлиб, рисолачи зардўзликни келиб чиқиш қонун қоидалари ва ўқиладиган дуоларини тушунтириб беришган. Рисолачиға қироатдан сўнг кишилар назирниёз берганлар. Бу эса уларни зардўзлик касбига бўлган ҳурматини янада оширган. Бухорода сарой зардўзлик устахоналари бўлиб улар арқда, подшоҳлик биноларида, олий давлат амалдорларнинг ҳовлиларида жойлашган бўлиб, амир хазинаси томонидан таъминланиб турилган. 1860—1885 йилда саройда битта, 1885—1911 йилларда иккита устахона бўлган. Биринчи устахона давлатнинг бош вазири—қушбегининг подшоҳлик уйида, иккинчиси амирнинг молия ҳамда солиқ ишларини юритувчи закотчининг уйида эди. Қози Калон Бадриддиннинг уйида ҳам зардўзлик устахонаси бор эди. Унга подшоҳ рухсат бериб, сарой устахоналари даражасида ҳуқуққа эга эди. Қози Бадриддиннинг уй устахонасида амирнинг махсус рухсатномаси билан ҳар хил совға салом тайёрланар эди.

1894 йили амир Абдулахаднинг Карманага бутунлай кўчиб ўтиши, сарой устахонаси фаолиятини тўхтатди. Сарой буюртмаларини аввал хусусий усталар тайёрлаб берар эдилар. Кейинчалик эса Чорбоғигул саройи қошидаги устахонада бажарилди. 1915 йили Олимхон даврида Бухорода Қушбеги Мирзо Урганжийнинг уйида подшоҳлик устахонаси ташкил этилган. Бу устахона қушбеги ихтиёрида бўлган. Унда ишнинг кўп камлигидан катъи

назар 20 тадан 40 тагача усталар ишлаган. Устахонага устакор бошчилик қилган. Устакор тажрибали, малакали тарҳкашлардан (яъни нақш чизувчи уста) қушбеги томонидан сайланган. Булардан бири гул тикиш санъатида коровулбеги, Салим устакорлик лавозимида ишлаган. Кейинчалик Шоиддин ва Абдушукур тарҳкаш бўлган. Улар зардўзларга иш берган, буюртмаларни ўз вақтида бажарилиши ҳамда ишни сифатли чиқишини назорат қилган. Устакор баркут, шойи, ип ва бошқа хомашёларни тарқатиб турган. Фақат устакор калобатунни, яъни кимматбаҳо зар ипни қушбеги идораси ичида тайинланган махсус мирзо калобатунчидан олган. Калобатун алоҳида жойда сақланган. Гул кесувчи усталар подшоҳлик устахонасида асосий кишилардан ҳисобланар эди. У гулбур деб номланган. Наққошлар ичидан (тарҳкашлар) чиққан саркор чўбадаркаш деган чамбарак ясовчи усталар гулбурлардан кейин иккинчи ўринда турган. Матога чамбарак ясаш ҳамда гул тарҳини (нақш нухсасини) тушуриш энг масъулиятли иш бўлиб бу ишни ҳамма зардўзлар ҳам эплай олмаган, шунинг учун кейинчалик фақат чамбарак ёки керги ясаш билан шуғулланувчи усталар ажратилган. Сарой устахоналарида иш қизгин бўлган. Усталар азондан шомгача ишлаган. Уларга малакаларига кўра иш ҳақи берилган. Байрам кунлари оқсокол усталарга пул ҳамда буюмлар совға қилинар эди. Усталарга ҳукумат томонидан иссиқ овқат берилар эди. Уларни махсус тахтачаларга ўйиб ёзилган «хатчўби нон» ва «хатчўби гўшт» (гўшт)га бўлар эди. Маош дам олиш кuni — пайшанбада қушбеги идорасидан мирзо тузган ҳисоб китоб бўйича берилган. Шогирдларга усталар пулнинг учдан бир қисмини берардилар. Устахонадаги озиқ-овқат бир маош ҳисобланган. Шогирдлар озиқ овқатни ё уйларига олиб кетар эдилар ёки камбағалларга сотиб юборар эдилар, тушган пулни бўлишиб олганлар. Усталар баъзи вақтларда кечаси ҳам қолиб ишлаганлар. Уларга бир тангадан «қори шаб» учун қўшимча ҳақ тўланган. Тезкорлик билан қилинадиган ишларни айрим ҳолларда буюртмани шартнома асосида усталар уйларига олиб бориб бажарганлар. Агарда сарой устахонасида шошилинч иш бўлса ёки зардўзлар сонини кўпайтириш мақсадида қушбеги маҳалласидан оқсокол номига арқда ишлаш учун энг яхши усталардан бир нечтаси талаб қилинган, уста ва сохибкорлар арқдаги ишга сафарбар қилинган.

Подшоҳнинг зардўзлик устахонасидан ташқари яна хусусий устахоналари ҳам бўлиб, уларнинг сони 25 тача бўлган. 1885—1911 йиллар Бухорода зардўзлик санъати гуллаб яшнаган давр бўлган.

Турли даврлардаги устахоналар тайёрлаган моллари турлича бўлган Музаффархоннинг хонлигида хусусий устахоналарга анча эркинлик берилган, подшоҳлик устахоналарида нима тикилса, ўшаларни ҳам тикишга руҳсат берилган. Аҳадхон даврида сарой аъёнлари ҳамда катта амалдорлар қиядиган кийимларни тикиш ман этилган. Айрим якка ҳол зардўзлар буюмларини бозорларга олиб чиқар, савдогарларга сотиб юборар эдилар. Бухородаги турли музофот ҳокимлари ҳар йили амирга анъанавий тор туғи тўксон мукофоти билан сотиб олар эдилар. «Шариф чилёлак» лақабли уста Машариф гуллардан ташкил топган, тўнга ҳам, бошқа буюмга ҳам бирдай ишлатса бўладиган нақш композицияларини олдиндан тайёрлаб қўйган. Бир неча ойда

тушириладиган гул бир икки кунда тушурилган. Хусусий устахоналар тез-тез амир саройи буюртмаларини бажарар эдилар. Уларга устага хазинадан бичилган мато ва гул тархи берилар эди. Қолган майда чуйда ашёларни устахонани эгаси сотиб олган. Буюртма харажатларини кушбеги маҳкамага тўлаган. Подшоҳлик устахоналари билан барабар миқдорда ўз оиласи учун нақд пул олиш ҳуқуқига эга бўлган. Зардўзлар майда чуйда таъмирлаш ишларини ҳам қилганлар. Улар эскирган дўппи ва аёллар пешо-набанди ва бошқаларни қайтадан таъмирлашган. Эскирган пешонабанднинг зардўзи гули авайлаб кесиб олиниб рўмолга кўчириб қўйилган. Пайдо бўлган чокларни йўқотиш мақсадида гулларнинг чеккасидан қўшимча инничка йўл тикилган. Зардўзи дўппиларини эса тез-тез тозалаб туришга тўғри қелган. Яхши эзилган ширачни юмшоқлаб дўппининг қирланган жойига обдон айлантириб ишқаланиб тозаланган. Уста зар сувига ботирилган юмшоқ пахта билан зар ипларни артган. Эркаклар чопонидан аёллар кўйлаги, халтача, болалар тўнчаси, дўппи, ёстик жилти, саллалардаги кашталардан рўмол ҳамда пешонабандларга гул тушуришда фойдаланишган. Усталар бозорга айрим ҳолларда олиб сотарларга ҳам сотганлар. Чала битган буюм, яъни абрани ҳам сотишган. Олиб сотарлар абрадан кераклигича олиб ёки ўз оиласининг кучи билан ёки махсус шу иш билан шуғулланувчи аёлларга бериб, ишни ниҳоясига етказганлар. Олибсотарлар ўзи учун қулай шароитда усталарни керакли буюмлар билан таъминлаб турган, маълум миқдорда фойдаси билан мол берган. Ушбу йўл билан олибсотарлар анча муддатгача усталарни ўз измида сақлашга эришган.

КАНДАКОРЛИК

Ўзбек халқ амалий безак санъатининг энг кенг тарқалган турларидан бири кандакорликдир. Кандакорлик деганда металлдан ясалган бадий буюмларга ўйиб ёки бўрттик қилиб нақш ишлаш тушунилади. Ўзбекистон худудида жойлашган Ўрта Осиё шаҳарларида металлдан ясалган бадий буюмлар ишлаб чиқариш қадимдан ривожланиб келаётган санъат бўлиб, бу санъат ўзининг қадимийлиги билан кулолчиликдан кейин иккинчи ўринда туради. Савдосотикда қадимдан кандакорлик буюмларига талаб катта бўлган. Бу асарлар рамзий ифодаларнинг янги услублари ҳамда ғояларини тарқатиш манбаи бўлиб хизмат қилган. Маҳаллий санъат асарлари қўшни мамлакатлар санъатининг энг яхши ютуқлари билан бойиб борган. Қадимда буюм ясаш урф бўлиб қолган. Маҳаллий усталар олтин, кумуш, жез, мис ва бошқа металллардан ҳар хил буюмлар ясаганлар. Қадимги ва илк ўрта аср кандакорлиги асосан ҳалланган кумуш буюмларда ўз ифодасини топди.

XI асрдан бошлаб кандакорлик махсулотларини мис ҳамда мис қотишмаларидан тайёрлай бошладилар. Археологик топилмалардан эрампиздан аввалги III аср охири ҳамда II аср бошларида биринчи (махсус мис қотишмаси) тўғнагичлар Миср, Ўрта ер денгизи, Месопотамия, Ҳиндистон, Ўрта Осиёда кенг тарқалганлиги аниқланган. Бу бадий металл буюмлари ишлашнинг илк намуналари эди. Тўғнагичларда кичик кичик воқеалар, ҳайвон ва

бошқа нарсалар тасвирланган. Фарғонада топилган маросим козони I минг йилликнинг ўрталарида кандакорлик «Ҳайвонот услуги» ривож топганлигини исботлади.

IV асрда Ўрта Осиё жанубий вилоятларининг Александр Македонский томонидан босиб олиниши тасвирий ва амалий санъатнинг маҳаллий анъаналарининг тарқалишига имкон яратди.

III—VIII асрларда, яъни сўнги антик ва илк ўрта аср даврида Ўрта Осиёда кандакорлик жуда юқори даражада ривож топди. Қимматбаҳо металллардан ҳокимлар ҳамда аёнлар учун ҳар хил ниҳоятда чиройли безак буюмлари ишлатилди. Бу олтин ёки кумуш буюмларда тўй томоша, тахтга ўтириш маросимлари, дунёвий мавзулар, шикор ва кураш манзаралари, афсонавий ҳамда эпик қаҳрамонлар, ҳаётий мавжудот, парранда ва бошқа тасвирларни кўриш мумкин эди.

VI—VII асрларда бадий металл буюмлар юксак техник сифатда бажарилганлигига Аников лагани мисол бўла олади. Бу лаганда қалъа дарвозаси олдидаги сахна тасвирланган, «Яккама якка олишув» воқеаси тасвирланган коса ўша давр ҳаётидан бир парча бўлиб, ундаги ўйманинг майинлиги, аниқ нафосати, композицияси, таъсирчанлиги, кучлилиги билан машҳурдир.

Археологларнинг топилмалари шуни кўрсатдики, араб истилоси давригача сўғд аҳолиси рўзгорларида бадий металл буюмлар кенг тарқалганлиги исботланди. Ҳайвон шакли ифода этилган мис нақшлар, яъни ёввойи ҳайвонлар калласи ва бошқалар топилган.

IX—XIII асрларда кумуш ишлаб чиқариш инкирозга учрайди Темур ҳукмронлигигача буюмлар асосан бронза ва мисдан тайёрланган.

XI асрда ҳунармандчилик, наққошлик янада ривожланди, жониворлар тасвири ва эртак сюжетлари усталар иш мавзусида яна кўп вақтгача сақланди. Бу давр буюмлари Термиз ва Наманган шаҳар музейларидаги мис лаганлар, офтобалар, кўзгулар, сиёҳдонларда юксак сифатга эга бўлган афсонавий воқеаларни ифодалаган.

IX—X асрларда ислом дини Ўрта Осиё вилоятларига кириб бориши муносабати билан турли туман халқларнинг санъати анъаналарини ўзида мужассамлаштирган янги ғоявий услуб пайдо бўлди. Мусулмон Шарқда биринчи ва мис буюмлар кўп тарқалган бўлсада кейинчалик улар ўрнини кумуш ва олтин металллар эгаллади.

VIII—XIII асрларда кимматбаҳо металллардан қилинган идишлар ислом дини дунёсининг кўпгина бурчакларида урф бўлиб қолган эди. Олтиндан жуда кўп нарсалар ишланар, биноларнинг безакларига олтин суви югуртирилди эди. Кейинчалик эса хом ашё сифатида биргина кимматбаҳо металлларнинг ўзи кифоя қилмай ҳийла арзон материаллар мис ва унинг турли қотишмалари ишлатилди. Қизил мисдан ҳар хил кўзалар, декчалар, идиш-товоклар, жездан ва сариқ мисдан шамдонлар, поймонлар, оқ мис ҳамда бринжидан кўзалар, кир тоғоралар, катта кичик пиёла ва шу қабилар ясалар эди.

Юқорида айтиб ўтилган материаллардан ясалган буюмлар олтиндан жуда кам фарқ қилар эди. XI асрда яшаб ўтган шоир Носир Хусрав асарларида

бринжидан қилинган кўзани кўриб лол колгани, уни олгиндан ҳеч фарк қилмаслигини баён қилиб ўтган эди.

XI асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё халқ амалий санъатида катта бурилиш бўлди. Кандакорлик тез суръатлар билан ривожланди, мис ва унинг қотишмаларидан янги янги буюмлар пайдо бўлди, тўғри тўртбурчакли баркашлар, қорни шарсимон ҳамда бўйнига нақш солинган кўзалар, ярим доира кетмонлар, сиёҳдонлар, ҳовонча ва бошқалар жуда кўп ишлатилар эди. Бу буюмларнинг юзаларига бўртма кандакорлик усулида нақш ишлаш камайиб бориб, унинг ўрнига ўйиб нақш ишлаш (гравюра) урф бўлиб қолди. Ишланган безаклар IX—X асрларда беўхшов кўпол шаклини йўқотиб жуда чиройли кўринишга эга бўлди.

XI—XII асрларда идишларни қанотли сфинкс ҳамда тақаларнинг, одамбош кушлар, арслонлар шакллари билан безаш одат тусига кирди. Бу безаклар ичида дунёвий мазмундаги безаклар, яъни сарой боғ манзаралари, тўй, базм, сарой ичкарисси, шикор, нақш турларидан турунжлар ишлатилди. Турунж нақшлар жуда кўп ишлатилиб буюмларнинг ажралмас қисми бўлиб қолди.

IX—XII асрларда кандакорлик санъатида ҳам катта янгилик бўлди. Идишларни безашда ёзувли нақшлар кенг миқёсда қўлланилди. Қадах ва идишларга ҳар хил ёзувлар масалан, шон шараф, омад, тан сихатлик, бахт саодат, фаровонлик деган нақшли ёзувлар «куфий» ва «наسخ» усулида битилган. Бу ёзувли безаклар шундай ривожланиб кетиб жуда майда, жуда нафис бўлиб, ҳаттоки уларни ўқий олиш қийин эди.

XIII—XV асрларда кандакорлар безакларга кумуш ва олтин ипларни қадаб зеб бериб, нақшларни жудаям нафис бўлишига ҳаракат қилишган. Регистон майдони яқинида топилган хазиналар, яъни олтиндан зиёд турли-туман идишлар, пиёлалар, кўзалар, қопқоклар, тагликлар, қозончалар кандакорликнинг XIV—XV аср бадий анъаналари тўғрисида маълумот берган. XIV асрда металлга бадий ишлов беришда жиддий силжиш бўлди. Темур ўз даврида халқ хунармандчилиги ривожланишига катта эътибор берди. Темур ва темурийлар авлоди ҳукмронлик қилган даврда буюмлар ишлаб чиқариш юксак даражада ривожланди. Бу давр халқ амалий санъатининг барча турларида бадий услубнинг ўзгариши билан характерлидир. Металл буюмлари безаш янада ўзгарди, ўсди. Буюмлар нақшлари янада бадийлашди, нозиклашди, майда ислимий нақшлар, ёзувли нақшлар янада кўп ишлатилди. Масалан, Эрмитаждаги шамдонлар, ҳалқа, етти хил металлдан қуйилган қозонлар мисол бўла олади. «Шамдонлар» садаф суяк қадаб ишланган эшиклар учун қилинган нафис шабака ҳалқалар ўсимликсимон гуллари заминида яратилган. Бу ёзувларда шамдонларнинг ишланган вақти (1397 йил) ва уста Изааддин Исфохоний номи битилган. Қозон ўсимликсимон нақш ва юксак бадий ҳусниҳат ёзуви билан нақшланган. Бу афсонавий қозон дунёда ягона бўлиб, уни табризлик Абдулазиз ибн Шарофиддин рихтагар яратган».

Жумҳуриятимиздаги қазилмалардан топилган металл буюмларда чет эллик усталар номини учратиш мумкин. Чунки Темур юришлари вақтида чет

эллардаги усталарни кўчириб Самарқандга олиб келтирган. Улар ўз асарларида маҳаллий бадий дид ва қарашларига бўйсунган.

Испан элчиси Клавиҳонинг эсдаликларида Амир қабулида ва зиёфатида бўлган вақтида кўрган ажойиб идишларни юксак даражада бажарилганлиги ҳақида айтиб ўтган. Ўша даврларда Самарқанд, Бухоро ва Хиваларда юкори сифатли ва бежирим металл буюмлар ишлаб чиқилган.

«Бухоро ва Хивадан Москва ҳукмронлариға совға сифатида такдим этилган буюмлар, шунингдек, Ўрта Осиё савдогарлари келтирган моллар ичида олтин суви юритилган майса билан хошияланган гурзи, ўк, ўткир тигли қиличлар, олтин суви юритилган қилич қинлари, қумуш занжиралар, «тулун-босар» (дўмбиралар), олтинранг ва ўтранг бўёқлар юритилган қиличлар тилга, олинади, тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлигига қараганда, XVI—XVII асрларда Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида маҳоратли усталар жуда кўп бўлган».

XVI—XVIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёда хўжаликнинг тургунлик даври бўлди. Чунки ички нотинчликлар ишлаб чиқаришда ва савдога катта таъсир этди. Хунармандчилик буюмлари ишлаб чиқариш тўхтади, лекин қурол яроғлар ишлаш ва уни безаги янада ривож топди. Бухоро, Хива, Самарқанд ва Фарғона водийлардаги шаҳарлар аслаҳа ва жанг қийимлари тайёрлайдиган асосий марказлар ҳисобланган. Амир ҳамда саркардалар учун мўлжаллаб ясалган қалқонлар, шамширлар, дубулғалар, ойболталар, энли камарлар, ханжарлар, ўйма нақшлар, қимматбаҳо металл ва рангбаранг тошлар билан безатилган. Кейинчалик эса учта марказлаштирилган давлат Бухоро, Қўқон ва Хива хонликлари ташкил этилиб хўжалик ишлари қайта тиклана бошлади. Хунармандчилик аста ривожлана бошлади.

XVIII—XX асрларда қандакорлик яхши ривожланган бўлиб, Бухоро, Қўқон, Хива, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши ҳамда Тошкент шаҳарлари қандакорлик буюмлари чиқариладиган марказлар бўлган. Бой хонадонлари нақш туширилган идишлар билан безатилган. Улар хонадон соҳибининг давлатмандлигини намойиш қилиб турган. XIX аср ўрталарида воқурушлар пайдо бўлган. Фарғона водийсида дўқондор Бухоро ва Тошкентда эса воқуруш (олибсотар)лар деб юритилади. XIX аср ўрталаридан бошлаб воқурушлар хунармандлардан буюмларни арзон баҳоларга сотиб олар эдилар. Уларни савдогарларга оширилган нархда ўтказганлар ёки бозорларга олиб бориб сотганлар. Улар халқ амалий санъати усталарининг тайёрлаган гилам, офтоба, қутича, қилич, ҳар хил идиш ва бошқаларини халққа етказиб беришда «Савдо воситачилари» ролини ўйнаганлар. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши фабрика молларини келиши ва уни шу ерда ишлаб чиқарилиши маҳаллий хунармандчилар ишига жиддий таъсир этди. Шунинг учун ҳам хунармандлар талабига бўлган эҳтиёж пасайиб кетди.

Қадимий ва замонавий дизайнерлик лойиҳаларидан намуналар

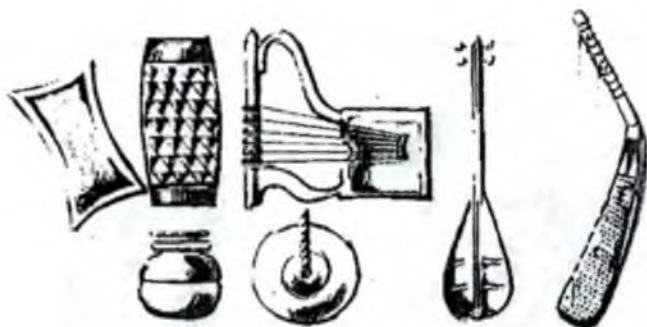
*Амнир усулдаги ўриндиқ (кресло)
IX асрнинг I-чорағи*

Стул (клисмос) (Қадимги Греция)

Тонет фирмасининг стуллари (XX аср бошлари)

Муסיқа асбоблари (Қадимги Миср)

Мебель (Қадимги Миср)

а) бош учун таянч; б) курси; в) кесишган таянчлардаги ўриндик; г) фиръавн тахта

П.Беренс. Рўзгор буюмлари (Германия, XX аср бошлари)

Рўзгор бумлари (Қадимги Рим)

- а) кўчма бронза;
- б) аутепса;
- в) суюқликни иситиш мосламаси;
- г) овқатни иситиш қурилмаси;
- д) бронза шамдон;
- е) учоёқ печь.

Мебель типлари:

- А) х симон стул
- Б) пластиналар
- В) сандик
- Г) кабинет
- Д) юмшоқ стул,
- сандик (Франция)

К.Росси Михайлов саройидаги мебель (Россия, XIX аср бошлари)

ЎЗБЕК ХАЛҚ АМАЛИЙ САЊЪАТИ ТУРЛАРИ

Наққошлик санъати

Кундал техникаси

Ганч ўймакорлиги

Ёғоч ўймакорлиги

Ёғоч ўймакорлик санъати намунаси

Кандакорлик санъати

Гиламдўзлик

Саватчилик

Заргарлик

Зардўзлик

БИНО ИНТЕРЬЕРНИ БАДИЙ ЛОЙИХЛАШ

МАКЕТ ЯСАШ

ЗАМОНАВИЙ ИНТЕРЬЕР ВА ЭКСТЕРЬЕР

ЗАМОНАВИЙ ИНТЕРЬЕР ВА ЭКСТЕРЬЕР

ЗАМОНАВИЙ ИНТЕРЬЕР ВА ЭКСТЕРЬЕР

МИСГАРЛИК

Ўзбекистон каштачилик, мисгарлик, ганчкорлик, ёғоч ўймакорлиги сингари халқ амалий санъати билан бутун дунёга машхур. Ёғочга, мисга, қоғозга, матога ганчга чизиб, ўйиб, тирнаб, зарб билан ишланган нақш ниғоралар уларнинг гўзаллиги, нафислиги ва таъсирчанлиги кишини ўзига мафтун этади. Шу санъат турларидан бири мисгарлик бўлиб, у қадим замонлардан буён давом этиб келаётган санъатдир. Мисгарлик деганда мисдан куруллар, уй-рўзгор буюмлари ва бошқа жиҳозлар яшаш касбини тушунамиз. Мисгарлик хунармандчиликнинг қадимий ва кенг тарқалган туридир. Мисгарликда ишлатиладиган асосий материал — мис. Мис нима? Мис нима учун ишлатилади, деган савол туғилади.

Мис — қадимдан инсонга маълум бўлган металл. Мис ва унинг қотишмалари инсоннинг моддий маданиятини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Қадимда юнонлар мис рудасини биринчи бўлиб Кипр оролларида қазиб олганликлари учун унинг номи лотинча (сиргит деб аталади. У табиатда таркибда темир, кумуш ҳаттоки олтин бўлган руда ҳолида учрайди.

Мис ҳаётий физиологик жараёнда қатнашадиган муҳим элемент. У юмшоқ, чўзилувчан, болғаланувчан кизил ёки қизғиш металл. Мис иссиқлик ва электр тоқини жуда яхши ўтказиб кумушдан кейин иккинчи ўринда туради. У ҳавода тез оксидланиб қораяди. Нам ҳавода мис гидроксикарбонат ҳосил қилгани учун кўкаради. Мис мис рудаларини қайта ишлашдан олинади. Ундан лаган, офтоба, жом, самовар ва бошқалар, шунингдек сунъий ипак олинади. Қадимда мисгарлар соф мисни совуқлайин ишлатганлар, шунинг учун ҳам мис буюмлар юмшоқ ҳамда мўрт бўлган. Кейинчалик мис ва қалай қотишмасидан ҳосил қилинган бронзани ишлатганлар.

Бронзадан ишланган буюмлар бирмунча пишиқ бўлади. Курама тоғларининг жануби ғарбий қисминда Қизилқум ҳамда Нурота тоғларидан топилган топилмалар миснинг Ўрта Осиё территориясида қадимдан ривожланганлигини исботлади. Бухоро қадимдан нақшинкор мис идишлар ишлаш маркази бўлиб келган. Страбон ҳамда Геродот асарларида Ўрта Осиёда мисгарлик машғулоти ҳақидаги маълумотлар ёзилган. X аср араб географи ҳамда сайёҳи Мақдсийнинг ёзиб қолдирган манбалари асосида шулар маълум бўлдики, Араб мамлакатларига Самарқанддан ўша даврда катта мис қозонлар, жуда чиройли мис қадахлари, Бухородан эса мис чироқлари келтирилган. XI—XII асрда Термиз мисгарлари бутун дунёга машхур бўлган. XII—XIII асрларда Ўрта Осиёда мис буюмлари яшашга жуда катта эътибор берилган. XVIII—XIX асрларда Бухоро, Самарқанд ҳамда Қўқон, Хива каби шаҳарларда аъло даражали бронза ва мисдан идишлар яшаш кенг тарқалган эди. Мисгарлик санъатининг ўзига хос мактаблари бўлиб, улар Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳарларда бўлган. Мис идишлар икки йўл билан биринчиси мисни эритиб қуйиб, иккинчиси болғалаб ясалган. Болғалаб яшашда сангдондан фойдаланилган. Буюмни яшашда металл тез-тез киздириб турилади. Агар мураккаб идишлар ясаладиган бўлса, мис бир қанча бўлақлари қуйилиб кейин қалайланган. қолиндан чиқарилган мис идиш яхшилаб тозаланади. Идиш битгандан сўнг нақш ўювчи қандакорга берилади.

МИС БУЮМЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

Металлдан ишланган идишларнинг умумий шакли маълум пропорция ҳамда силуетга эга. Сув солинадиган ҳамда чой дамлаб ичиладиган идишларнинг шакли хилма хил бўлади. Бу идишлар шарсимон юмалоқ, агар япалоқсимон бўлса сагранжи, каноти нафари, шакли қовурғали, пилтали, киррали, рахли бўлган. Шундай идишлар борки, уларнинг корни бир хил бўлиб, дастаси ва тумшуғи билан фарқ қилган.

Мис лаганлар кўпинча доирасимон баъзи бирларигина овалсимон ёки тўртбурчак бўлади. Буларни бухоролик ҳамда самаркандликлар чоркунж деб юритадилар. Мис лаганларнинг лавхўри, дулава ва қошиғлик турлари бор.

Лавхўри — овалсимон ёки тўртбурчак мис лаганларнинг лаблари ён томонга қайрилган бўлади. Бу лаганлар ўсимликсимон, геометрик ва рамзий нақшлар билан жуда нафис қилиб безатилган.

Дулава — тухумсимон ёки тўртбурчак шаклдаги мис лаганларнинг ён томонга қайрилиб яна давом этиб пастга қайрилгани. Бу лаганлар ҳам жуда чиройли қилиб ишланган.

Қошиғлик — қошиқи, тухумсимон ёки тўртбурчак мис лаганларнинг ён томонга қайрилиб яна давом этиб пастга қайрилган, лаблари кунгурали бўлади.

Ўз қўл ювишда дастшўй ва офтобалар ишлатилади. Сув келтириш учун сатил (челак), сув олиш учун сархум, нон иситиш учун нондон ва бошқа рўзгор буюмлар шаклининг ўзига хослиги ҳар бир воҳаларда ўзига хос тузилишга эга.

Сархум — қатта хумлардан сув олишда ишлатиладиган мис идиш шакли кружкага ўхшаш, лекин унинг ҳажми қатта банди эса жуда чиройли бўлади. Сархумни қуйиб ёки ясама усулда ясалади ва безалади. Ўзбекистон қандақорлиги идишлари Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Эрон, Кавказ ҳамда Туркия халқларига яқин ва ўхшашдир, чунки Ўрта Осиё халқлари қўшни халқлар билан қўшничилик алоқаларида бўлган. Ўрта Осиё худудида ўрдақ кўринишидаги офтобалар ҳам қўлланилган.

Ўрдақ офтоба — қопқоғи ўрдақсимон, кафти, дастаси, жўмрак ўрнига ўрдақ тумшуғининг шакли ўрнатилган идиш. Ўрдақ офтоба Кўкон шаҳрида инқилобгача кенг тарқалган бўлиб унда чой дамлаб ичилса ҳам бўлади. Олимларнинг айтишича, Шарқ мамлакатларидан келтирилган бўлиши ҳам мумкин. Бу идишлар Ўрта Осиёда фақат кулолчиликда тайёрлангандир. Жумхуриятда тарқалган баъзи бир шакллар Кавказ ҳамда Эрон халқларининг идишлари ўртасида учрайди. Офтобалар панжарасимон «шабака» қилиб ҳам ишланган.

Шабака — мис идишларга майда қилиб тешиб ишланган панжара. Тошкентда «Сумбарно» деб юритилади. Шабака бу мисгарликда техникавий услуб ҳисобланади.

Хоразмда сув учун қумғон деган идиш ишлатилади, лекин бу идиш ҳеч бир вилоятда қўлланилмайди. Оригиналлиги шундаки ушлайдиган дастаси йўқ. Бошқа вилоятларда офтоба деб юритилади. Кейинги вақтларда фабрика

ва заводларда ҳар хил металл ва чинни идишларнинг кўплаб ишлаб чиқарилиши мисгарлик хунармандчилигининг ривожига салбий таъсир килди. Лекин шунга қарамай, кўплаб мис идишлар ясаляпти.

Сув келтириш, сув сақлаш ва чой дамлаш учун мис чойнак, мис кўза, чойдиш (чойжўш), кашкил ўзбек халки орасида энг кўп тарқалган мис идишлардан биридир. Чойдишда сув ташилади ёки чой қайнатилади. Унинг бўйи 25—30 см, қорни эса баландлигига яқин қатталиқда бўлади. Улар ҳар хил кўринишга эга бўлиб тағида чамбараги бўлади. Унинг дастаси қуйилиб идишнинг ўртасига икки миҳ билан парчинлаб маҳкамланади. Чойдишнинг қопқоғи кўпинча «шабака» яъни панжарали ўйма қилиб ишланиб дастасига ўрнатилади. Дасталари ёй шаклида қайрилган бўлиб, пастки учи туморча «мадохил» шаклида тугайди. Баъзи ҳолларда илон бошига ўхшатиб қуйилиб, илоннинг огзи очик ёки ёпик ҳолда тасвирланади. Қадимги мисгарларнинг айтишича, илон бошининг тасвири идишни жинлардан сақлайди. Кўпинча идишлар дастасига идишни ишлаган устанинг номи, айрим ҳолларда буюртма берганнинг номи бадий қилиб ёзиб қўйилган. Чойдишларнинг юмалоқ, япалоқ қоринли «сатранж» ва ингичка бўғизли «исфахон»лари бўлган.

Кўза — арик ёки кудук сувларини ташишда ишлатиладиган каттарок идиш. Кўза икки хил: қорни юмалоқ бўғзи юқорига кичрайиб кетувчи ҳамда конуссимон қоринли бўлади. Сув олиб келиш учун мис челақ «кашкил» ҳам ишлатилган. Унинг пастки қисми эса текис бўлади. XX аср бошларида Европада челаққа ўхшаш кашкиллар ҳам ишлаб чиқилган. Хивада сув идишлари тун деб аталиб, у юмалоқ шаклда бўлади, баъзида қопқоғи ва дастаси ҳам бўлади. Қўл ювиш учун офтоба, обдаста, қумғон, дастшўй, селобча, чилопчин, туфдон (туфлагич) ва бошқалар ишлатилган. Бухорода офтоба дейилса, Самарқанд, Тошкент ҳамда Фарғонада обдаста деб юритилади. Бир аср илгари ясалган офтобалар ҳозиргиларидан катта фарқ қилган. Қадимги офтобалар Афғон офтобаларига ўхшаш нафис, кўркам ҳамда силлик пардозланар эди. ҳар бир воҳада ҳар хил офтобалар ишлатилар эди. Хивада офтобалар ясси, бўғзи узун ҳамда ингичка бўлиб дастаси бўлмайди. Шаҳрисабз қандакорлари офтобаларга рангли ойначалар, рангли сўргичлардан, айрим ҳолларда эса сирли бўёқлардан гуллар солишган. Бухоро офтобалари гул солинган, бўйи пастроқ, катта ва ингичка бўғизли бўлган. Огзи кичкинагина қабарик бўлиб, четлари кунгурали қопқокча билан беркитилган бўлади. Жиякка офтобани қопқоғи ўрнатилган бўлади. Қарши офтобаси ўзига хос кўринишга эга бўлиб, алоҳида ясалган жўмраги бироз юқорига эгилган ҳолда тик ўрнатилади. Офтоба жўмрагининг бироз кенгроқ дастаси тўрт қиррали, ясси, жимжимасиз бўлади. Офтобанинг қорни кенгроқ бўлиб, унинг таг қисмида чамбарак қилинмайди. Бухоролик усталар Қарши усталари тайёрлаган офтобалар бўғзига, жўмраги атрофига нақшлар, ўйма гуллар, рангли ойналар, қорнига эса оқ металлдан жуда чиройли қилиб безаклар ишлар эдилар.

Дастшўй — қўл ювиш учун ишлатиладиган мис идиш, у юмалоқ кўришига эга бўлади. Дастшўйнинг усти панжара қопқокли бўлиб, қопқок

идишга бурама ҳолатда маҳкамланган. Сувни тўкиш ёки тозалашда ундан ажратиб олиш мумкин. Дастшўй ажойиб нақшлар билан безатилади. Ичимлик ва овқатларни махсус мис лаганларга қўйиб устидан копкак билан ёпишган. Мис лаган, мис товоқ, лаъли баркаш, озиқ овқатларни ёпиб қўйиш учун саври, кашкил, сатил ва бошқалар ишлатилган. Самарқанд ва бухороликлар оддий челақни сатил деб юритадилар. Мис лаганлар энг кўп тарқалган идишлардан бўлиб, улар юмалок тухум (лаъли) шаклида ва тўртбурчак (лаъли чоркунж) шаклларда бўлади. Лаганлар оёқли ҳам бўлиши мумкин. Бухорода биринчи бўлиб мис лаганларга меъморлик ёдгорликларига хос қилиб безашни уста мулла Муқаддам Мукаррамов бошлаб берган. Лаганларга реалистик расм солишни эса Абдусалом Ҳамидов ишлаган. У қуёш, юлдуз, ярим ой ва бошқа нақш элементларини жуда кўп ишлатган. Айниқса диний маросимларда, чилкалит, исирикдон, дарвешларни идиши, кашкил ишлатилган. Ўша вақтларда ўлка бўйлаб сон-саноксиз дарвешлар бўлиб, улар челаққа ўхшаш кашкилни қўлда кўтариб садақа сўраб юрганлар. Катта кашкиллар ҳам бўлиб, улардан мазор ва макбараларда тупроқ ташилган. Дарвешларнинг кашкили жуда чиройли нақшлар билан безатилиб орасига қуръондан оятлар ёзилар эди

Ов дўмбираси — довул, пул сакланадиган ғаладон, шамдон, мирқроз, безақлар сакланадиган қутича (сандиқча), қалам солинадиган мисчилим, қирғич, қошиқчалар, манқал шу қабила мисдан ясалган.

Хон ва беклар овга чиққанларида ов бошланганидан дарак бериш ва парранда, ҳайвонларни чўчитиш ҳамда ҳайдаш учун дўмбираларни чапишган. Бу дўмбиралар довуллар деб юритилган. Улар ҳам ажойиб қилиб безатиларди. Шам пайдо бўлгандан сўнг шамдон, шам учини тозалайдиган қайчи микрозларни ҳам қандакорлар ажойиб қилиб безаганлар.

Ўсмажўшак — ўсма эзиш ва қош бўяш учун ҳамда турли бўёқлар тайёрлашда ишлатиладиган мис идишча. Бу идишчани учта оёғи ҳамда дастаси бўлади. Ўсмажўшакни қандакор ислимий нақшлар билан безаган. Ўсмажўшак узум барги шаклида ҳам бўлади.

Сурмадон — оғзи кичкина, устки қисмида эса бурма тешиқчаси бўлиб, бу тешиқча темир найча ўтказилган пўкак билан маҳкамланган бўлади. Шу найча билан Ўрта Осиё, Шарқ хотинқизлари қош ҳамда киприқларини бўяр эдилар. Бу сурмадонлар нақшлар билан безатилган бўлади. Айрим ҳолларда балиқ шаклидаги сурмадонлар ҳам бўлган.

Манқалдон — печка ўрнида ишлатиладиган идиш. У оёқчалардан, деворчалардан иборат бўлиб, йиғилганда қиррали катта тўғарак ташкил қилади. Рихтагарлар манқалдонларни ҳар хил шаклда ясайдилар. Манқалдонлар юмалок, тўрт қиррали, олти қиррали, ўн икки қиррали ҳам бўлади. Ясалган манқалдоннинг қанча қирраси кўп бўлса, шунча у оғир бўлади. Уни кўтариб юриш учун икки томонида қулоғи бўлади. Баъзида чойнак қўйиш учун чуқурча ҳам ўйиб қўйилади. Манқалдонни айрим ҳолларда сандал остига қўйиб иситиб ўтиришган. қишда унинг ичига арча кўмир ёқиб, хонадонларда, расталарда ҳунармандлар фойдаланадиган печка ўрнида ишлатиладиган идишидир.

Мева шарбатлари ҳамда ҳар хил ичимликлар учун: мис коса, шарбат коса, мис қозонлари, нон иситиладиган — нондон, турли хил кружка ҳамда чўмичлар, сарҳум, капкир ва бошкалар ҳам ишлатилган.

Идишларнинг баъзи бирларини ишлатишга эҳтиёж бўлмасда, лекин кўпчилиги кундалик ҳаётимизда ишлатилиб келинмоқда.

КАШТАЧИЛИК

Ўзбек миллий каштачилиги (каштадўзлик) амалий санъатнинг энг қадимий турларидан бўлиб, у халқнинг ўз турмушини гўзал қилиш истаги натижасида юзага келган. Каштачилик санъати нафақат мамлакатимизда, балки чет элларда ҳам шуҳрат қозонган. Ўзбек халқ усталари қўллари билан тикилган кирпеч, сўзана, зардевор, гулкўрпа, чойшаб кабилар Германия Федератив Республикаси, Белгия, Америка Қўшма Штатлари, Ҳиндистон, Афғонистон каби хорижий, шунингдек, мамлакатимизнинг Фарғона водийсида фақат хонадонларда эмас, балки музейларда доимий экспозицияга айланиб қолган. Ҳозиргача буюмлар ўзига хос гўзаллик, нафис безакларнинг рангбаранглиги билан кишиларни ҳайратга солиб келмоқда. Бадиий каштачилик узок тарихга эга, буни археологик топилмалар ва ёзма манбалар исботлаб бермоқда. Ўзбек каштачилиги иқлим, табиий шароит, муҳит билан боғлиқ ҳолда барча касб-хунарлари билан биргаликда ривож топган. Каштачилик санъатининг энг қадимийси сақланмаган. XIV— XV асрларга мансуб миниатюралар орқали каштачиликнинг жуда қадимдан ривожланганлигини кўриш мумкин. Испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихо Амир Темур саройида ўзбек миллий кашта безакларини кўрганни кундалигида ёзиб қолдирган. 1467 йили Камолитдин Бехзод «Зафарнома»га ишлаган «Темур тахтда» миниатюрасида чодирга ишланган каштани ҳам акс эттирган. XIX асрнинг иккинчи ярмида кашта тикиш машинасининг ихтиро этилиши каштачилик қорхоналарининг вужудга келишига асос солди. Машинада кашталарнинг кўп ишлаб чиқарилиши уларнинг бадиийлигига путур етказди. Қўл кашталари унутила бошланди. Лекин айрим хилларигина сақланиб қолди. Ўзбек каштачилиги кўшни халқлар каштачилиги таъсирида бойида ва ривожланди. Ўзбек кашталарига назар солсак, унда Ҳинд, Хитой, Рус, Афғон, Қозок, Қирғиз ва Тожиқ каштачиликларининг усул ва услубларини учратамиз. Ўзбек кашталарида ўсимликсимон, геометрик ҳамда гул нақшлари кўп бўлса, рус каштачилигида геометрик, ўсимликсимон шакллар, гуллар, қуш ва мевалар кўп тасвирланади. Қозок ва қирғиз каштачилигида эса кўпроқ ҳайвонлар, шох ва туёқларни эслатовчи элементлар тасвирланади.

Қадимий анъаналарга кўра, ўзбек қизлари — бўлажак келинчақлар сеплари — ҳар хил каштачилик буюмларини ўзлари тайёрлашлари лозим эди. Кашталар қанчалик нозик, чиройли бўлса, қайлик шунчалик юкори баҳоланар эди. Қизлар 7—9 ёшидан бошлаб кашта тикишга ўргатиларди. Улар уч, тўрт йилдан кейин мустақил кашта тика бошлайдилар. Етишиб чиққан каштачилар ўзининг санъати ва табиатига кўра гўзаллик ҳақидаги орзуларини ифодалашга ҳаракат қилганлар.

Каштачиликнинг муҳим турларидан бири зардўзликдир.

Зардўзлик — зар ип билан кашта тикиш касби бўлиб, Ўзбекистонда, айниқса Бухорода кенг тарқалган. Зардўзи усулида тайёрланган кашталарда олтин, қумуш рангдаги ипак ҳамда сунъий ипак ва толалардан фойдаланилади.

Каштачиликнинг махсус турларидан бири — аппликациядир.

Аппликация — лотинча ёпиштириш деган маънони билдириб, газлама, қоғоз ва бошқа материалларга рангбаранг газлама, қоғоз бўлақларини ёпиштириш ёки тикиш йўли билан безаш демакдир. Аппликация каштадўзликнинг махсус тури бўлиб, у ўзига хос технологияга эга. Асосий матога рангдор мато парчасини, чарм ва бошқаларни қадаб, атрофи чокланади. Аппликацияда кўпинча изма чоклардан фойдаланилади. Каштанинг бу тури Ўзбекистонда яхши ривожланмаган. Ҳозирги вақтда кўпинча болалар пальтоларига, кўйлақларига, бош кийимларига ҳар хил қуш, мева, гул ва ҳайвонлар тасвири аппликация усулида чокланади. Айрим ҳолларда аёлларнинг кийимлари шу усулда безатиляпти.

Архитектурада ва бирор буюмларни безашда аппликация усулидан кенг фойдаланиб келинмоқда.

Ўрта Осиёда каштачилик жуда кенг тарқалган бўлиб, оилада ҳар бир аёл кашта тикишни билиши керак бўлган. Шунинг учун ҳар бир оила ўзи учун кирпеч, сўзана, дорпеч, ойнахалта, чойхалта ва бошқаларни ўзи тайёрлаган. Безак буюмларининг тури жуда кўп масалан, сўзана, кирпеч, чойшаб, ойнахалта, чой халта, зардевор, палак, гулкўрпа, дорпеч, бугжом, парда, белбоғ, такяпўш (ёстик устига ёпиладиган), дўппи, кўйлак, дастрёмол, ҳамён, жойнамоз, сумка, нимча, макси-кавуш, халтача ва бошқалар бадий дид билан безатилган. Ўтмишда бу кашталар оқ ва малла матоларга тикилган. Кейинчалик сатин, шойи бахмалга тикиладиган бўлди. Каштачиликда ишлатиладиган безак буюм турлари билан танишиб чикамиз.

Дўппи — Ўзбекистонда кенг тарқалган енгил бош кийим. Дўппи кийиш дастлаб Эронда ва туркий халқлар ўртасида, Россияда эса XIII асрда расм бўлган. Асрлар давомида дўппининг турли хиллари вужудга келган. Бахмалга, сатинга, сидирга шойига ип, ипак ва зач билан дўппи гуллари тикилган. Ўзбекистонда, Тошкент, Чуст, Бухоро, Самарқанд, Бойсун, Шаҳрисабз дўппилари машҳур бўлиб, улар ўзига хосдир. Жумҳуриятимизнинг барча районларида дўппи тикилади. Унинг Ироқи, Чуст дўппи, Гилам дўппи, Чакма тўр, Қизил гул, Пилтадўзи, Зардўппи, Тўлдирма деб номланадиган миллий дўппилар бор. Ҳар бир дўппи яратилиш услубига эга бўлиб, улар бирбиридан фарқ қилади. Ўзбекистонда оммавий бош кийими асосан уч хил шаклга эга бўлади. «Кулоҳ», «аракчин», «тусдўппи».

Кулоҳ — конуссимон бош кийим. У асосан дарвешлар қалпоғи. Унинг матохи тоқ учбурчак парчаларидан бичилиб ёнламасига тикилади. Кулоҳ (эркаклар бош кийими) ҳозир жуда кам учрайди.

Аракчин — шарсимон дўппи, уни асосан кексалар кияди. Тошкентда шарсимон дўппилар қанда ҳаёл, босма, чакматўр, ироқи чок усулларида тикилади.

Тус дўппи — кенг тарқалган ясси юзали дўппи. Кўпинча тус дўппи чуст дўппи деб юритилади. Тус дўппиларнинг биргина классик вариантнинг ўзида саккизта ювелири чок услуби қўлланилади. Масалан, занжира, тўғри чок, нита, кунгура, сталатма, тарок, ова, пилдирок. Чуст дўпписининг тепасига кизакдан квадрат шаклида бўртиб чикиб, ярим шар кўринишида бўлади. Тошкент дўпписи сидирға бахмалдан (гулсиз) тикилган бўлади. Бухоро дўппилари сидирға ёки гулли бахмалдан жиякли қилиб тикилади, жияги турли хил ипақлардан рангдор нақшли йўрма усулида тикилган бўлади.

Жойнамоз — ерга солиб устида намоз ўқийдиган тўшама. Ислом динига эътикод килувчилар ишлатишади. У ибодат вақтида кишини бу дунёдан ажратувчи омил деб тасаввур қилинади. Жойнамоз ҳар хил матодан тайёрланиб, унинг уч томони мехроб шаклида тикилган бўлади. Ундан мачит, мадраса ва уйларида фойдаланилади. У турли ўлчамда бўлади. Ибодатни қанда қилмаслик учун бошқа нарсалардан фойдаланиш мумкин. Масалан, чопон, кийиқча, шолча кабилардан, чунки улар диний нуктаи назардан пок хисобланади.

Жойнамоз каштачиликда жуда чиройли қилиб безатилган бўлади.

Зардевор — уй жихози, у сидирға шойи бахмал, сатинга кашта тикиб безатилган бадий буюм. Зардевор ўзбек ҳамда тожикларда янги тушган келиннинг уйига, шифтига ёки деворига илиб қўйилади. У зар ип ёки ипақ гажимли бўлиб, эни 40—70 см, узунлиги мўлжалланган уйнинг деворига мослаб тикилади. Палак — деворларга илинадиган энг йирик, энг қиммат безаб буюмларидан бири. Палакда осмон ва тўлин ой акс эттирилади. Уни кадимда оқ ёки малла бўзга кашта тикиб тайёрланган. У сўзанадан гуллари-нинг йириклиги, заминига ҳам кашта қопланиши билан фарқ қилади.

Палакни ўртасида йирик ой тасвири қизил қирмизи, пушти ипақ билан кашталанади ва атрофига жуда чиройли қилиб ўсимликсимон нақшлар тикилади. Нақшлар ичида кўпинча бодом, қалампир элементлари қўлланилади. Палакда қирқтача ой ҳам тасвирлаш мумкин, шунинг учун ойини сонига қараб олти ойли палак, ўн икки ойли палак, ҳаттоки катта уйлар учун қирк ойли палак тикилгани бизга маълум. Ойлар турли ранглар билан бир неча хил тасвирланган. Машхур каштадўзлар баъзида ойни ажойиб нақшлар билан безаб, ўз маҳоратларини намоён этганлар. Агар ойни ичи сидирға рангда ифодаланган бўлса, уни ойпалак, агар нақшли бўлса гулпалак ва ҳоказо номлар билан юритилади. Кейинги вақтларда палакни қўл меҳнати кўп бўлгани учун сўзана дейила бошлади. Лекин ҳозир палакни қўлда тикишга катта аҳамият берилмоқда.

Кирпеч — кирпўш, токчага тахлаб қўйилган кийимкечак устидан ёки деворни вертикал бўш жойларига илиб, уйни безатиб туриши учун ишлатиладиган бадий буюм. Кирпеч кашталари қўлда ёки машинада тикилади. Кирпеч қўлда илма кашта билан безалади. У кийимкечакни чангдан саклайди ва уйни безаб туради. Одатда, палакка ўхшатиб тикилгани кирпечпалак деб юритилади. Бу тури ҳам кенг ишлатилади.

Сўзана — форсча сўзани деб ҳам юритилади, игна билан тикилган деган маънони беради. Сўзана матога кашта тикиб тайёрланган бадий буюм

бўлиб, хонани безатиш учун деворга илиб қўйилади. У сатин, бахмал, шойи ва бошқа матоларга кашта тикиб тайёрланади. У ўзига хос бадий кўринишга эга. Матонинг рангидан усталаримиз кашта замини сифатида фойдаландилар. Шунинг учун палакдан фарк қилади. Сўзана ҳар бир хонадонда бўлган, чунки бир киз турмушга чиқишидан олдин ўзи учун сўзана тайёрлаган. Сўзана келинларнинг сепи ҳисобланган. Камбағал оилада сўзанани малла, ок бўздан, бадавлатроқларида эса шойидан, бахмалдан тикишган. Сўзана учун композицион жойлашган ўсимликсимон нақшлардан фойдаланилади. Сўзана ўртасида кўпинча доирасимон гул тикилиб атрофи гулдор ислимий нақшлар билан безатилади. Сўзана тикиш жуда қадимдан ривожланган бўлиб XIX асргача бўлган сўзаналар сақланмаган. Фақат XIX асрга оид Самарқанд, Бухоро, Нурота, Фарғона, Ўратена, Шаҳрисабз, Тошкент, Фарғона ва бошқа жойлардаги сўзана турларидан намуналар бор. Санъатнинг бу тури айниқса Ўзбекистон ва Тожикистон худудида қадимдан кенг тарқалган. Кейинги пайтларда 40 йиллардан бошлаб сўзана машинада тикилиб келмоқда.

Чойшаб — форсча тожикча рўйжо — тун чодири деган маънони билдиради. Чойшаб асосан тахмонга тутиш, ётганда ёпиниш учун, тўшак устидан тўшалади. Тўшак устидан ёзиладиган чойшаб кам каштали ок суруп, тахмонга тутиладиган сатин, шойи, бахмал ва бошқалардан тикилади. Ҳозирги вақтда чойшабдан сўзана каби бадий буюм сифатида ҳам фойдаланиб келинмоқда.

ТОШ ЎЙМАКОРЛИГИ

Тош ўймакорлиги халқ амалий безак санъатининг ноёб турларидан бири. Бу санъат кишидан истъдод ва интилишдан ташқари меҳнатсеварлик ва гоъда зўр сабр-тоқат талаб қилади. Бу санъатни тоштарошлик ва сангтарошлик деб ҳам юритилади. Тош ўймакорлиги тошни ўйиб, йўниб, тирнаб нақш ёки бирор тасвир ишлаш касбидир. Тошни ўйиб ишлашнинг чизикли ўйма, занжира ўйма, ясси ўйма, чуқур ўйма, панжарасимон ўйма ва ҳажмли ўйма турлари бор. Тош ўймакорлигида ишлатиладиган материаллар ўрни, мақсади ҳамда вазифасига қараб 'омшок, ўртача қаттиқликдаги ва қаттиқ тошлар ишлатилади. Юмшок тошларга гипстош, талькохлорит, оҳактош ўртача қаттиқликдаги тошларга оникс, порфир, оҳакли мармар, мармар ва қаттиқ тошларга лазурит, амозон, агат, малахит, жадент, нефрит, яшма ва бошқалар кирди. Бу тошлардан қозон, кўза, лаган, пиёла, ҳайкалча ва ҳайкаллар тайёрланади. Кўза, лаган, намоён ва бошқаларга тошни ўйиб ўсимликсимон, геометрик рамзий нақшлар ҳамда сюжетли-расмлар ўйиб ишланади. Тош ўймакорлиги жуда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъати бўлиб, тошни ўйиб нақш ёки бирор тасвир ҳосил қилишдир. Жумхуриятимиздаги водий ва тоғлар узок инсоният таракқиётидаги узок ўтмишда моддий маданиятнинг ўчоғи ҳисобланган. Қояларга туширилган (петроглифлар) қадимий ёдгорликлар тарихидан далолат бериб турибди. Ўйиб ишланган тасвирларни қоя тошларда ва сўқмоқ ҳамда дарё ён бағридаги тошларда кўриш мумкин. Тош асрида овчилар фақат ҳаёлларига келган шаклларни ўйиб чизиб ташламасдан балки, уларни жуда кизиктирадиган

вокєъликни акс эттирганлар. Улар аввал ов қилинадиган ҳайвонни кейин эса ов қилиш, айрим қабилалар ўртасида урушларни тасвирлаганлар. Бу тошларга ўйилган шакллар ҳар хил географик кенглик турлича тасвир этилган.

Чунончи Оқ денгиз ҳамда Шимолий кўл районларида ўйилган тошларга разм солсақ, у ерда ёзда сузаётган қайиқчалар ва оққушларнинг ови тасвирланган. Сибирда эса оққушлар ўрнига бугулар ва чанги учаётган овчилар тасвирланган. Ўрта Осиё шароитида эса ёввойи эчки, бука ва бошка ёввойи ҳайвонларнинг ови тасвирланган. Қизилқумда кўпинча туялар тасвирини кўриш мумкин. Наманган вилояти Чодак қишлоғида жуда кўп қизикарли шакллар тасвирланган қоялар бор. Улардан бири олгита эчкининг шаклини мисол тариқасида слайлик. Бу тасвирда битта эчкининг тасвири жуда кунт билан ишланган, қолганлари шошилиб ишланган бўлиб уларни шакли геометрик шаклларни эслатади. Яна бир тошга 12 та эчкидан иборат эчкилар подасига камалақдан ўк ёй отаётган овчи тасвирланган. Бу композиция эчки болаларининг овчидан қочиб кетиши, овчи итининг тасвирланиши табиийдир. Бу катта ва мураккаб композицияни ишлаш ўша давр ўймакор рассомининг юксақ истеъод эгаси бўлганлигидан далолат бериб турибди. Албатта, бу сурат ўрта тош асрига мансуб, ўк ёй ўша асрда ихтиро қилинган. Қадимги авлод аждодларимизнинг ғояларга ҳамда тошларга ишланган ишлари ўтмиш кишиларининг санъатини ўрганишда ноёб ҳужжат бўлиб ҳисобланади. Инсон қадимдан турли тошлардан фойдаланиб келган. Улар вулконларнинг отилиши ҳамда зилзилалар туфайли вужудга келган ўткир қиррали тошлардан меҳнат қуроли воситасида фойдаланганлар. Ўткир қиррали тошлардан гўшт майдалашда, ёғочни тилиш ва бошқаларда фойдаланилган.

Полеолит даврида тошдан кенг миқёсда фойдаланганлар. Улар қурилишда асосий материал бўлиб хизмат қилган. Одамлар тошни турли навларидан қурол ва асбоблар, уй-рўзғор буюмлари ва безак ашёлари сифатида фойдаланганлар. Қадимий Ўрта Осиёда одамлар қимматбаҳо тошлардан безак буюмлари тайёрлашган. Бу ерларда турли тошлардан ташқари ёғоч, ганч жуда кўп бўлган. Географик шароити тақозоси билан меъморчиликда безак сифатида тошлардан жуда кам фойдаланилган. Бундан ташқари ислом дини жонли мавжудотни тасвирлашни ман этганлиги ҳайкалтарошликни ривожланишига катта тўсиқ бўлган. Аммо йирик монументал биноларни безашда асосан мрамар ва харсангтошдан фойдаланиб келганлар.

I—III асрларда Ўзбекистоннинг жанубида биноларни устунлари ҳамда пойдеворларни безашда харсангтош, мрамартош ва охақтошдан фойдаланганлар. Фаёзтепа, Айритом, Қоратепа каби харобалардан кўриниб турибдики, мрамар ва харсангтошдан безаш ишларида кенг фойдаланилган. Тошни кесиш, унга бадий ишлов бериш сирлари тўғрисида Шарқ мамлакатларида рисоалар ёзиб қолдирилган.

XV асрда Ўрта Осиёда айниқса тоштарошлик ривожланди ва такомиллашди. Масалан, Амир Темур, Аҳмад Яссавий макбараси, Бибихоним маҷити ва бошқалар жозибалдор қилиб безатилди.

XIX—XX аср бошларида Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хива, Қўқон, Тошкент ва бошқа жойларда харсанг ва мрамардан безак сифатида кўп фойдаланилган (XV асрда қурилган Улугбек мадрасасининг пештокисига мрамардан ўйиб ишланган безак ва кошнлар Калон минорасининг тепа қисмидаги мрамардан ўйилган мураккаб шарафа).

Ўша вақтда усталар учун оддий хайкал ишлаш шунчалик қийин эдики ундан кўра, мураккаб нақшлар ишлаш енгилроқ эди. Амир макбарасидаги, Темир қабридаги тош ва мрамар панжаралардан тош ўймакорлигининг ажойиб намуналарини кўриш мумкин. Айниқса, тош ва мрамар ўймакорлик намуналари Хива архитектура ёдгорликларида кўп ишлатилган. Чунончи бу ерда пойустунларни тошдан ва мрамардан ўйиб ишланган ажойиб намуналари кўп. Пойустун — ақсарият, маҳаллий маъморчиликка хос архитектура детали бўлиб, устун ўрнатиладиган асос, таг курси. У ёғоч устунларни чиришдан сақлайди ҳамда уларнинг баландлигини таъминлайди. Пойустун мрамарни, тошни ўйиб ишланган нақшлар ислимий, геометрик, чиройли ёзувлар, нақш нигоралар билан безатилган. Айниқса, Хивадаги Тошховлида кишига завқ багишлайдиган пойустуннинг ажойиб намуналари бор. Бу эса тош ўймакорлик санъатининг юксак даражада ривожланганлигини намойиш этди. Нурота ва Қозғон қишлоқларида мрамардан идишлар, яъни лаган, пиёла ва бошқалар тайёрлаш авж олди.

1947 йил Навоий театри биносини қуришга киришилди. Уни ажойиб мрамар ўймакорлик намуналари билан безалди. Қўқон, Хива ва Самарқанд шаҳарларидан мрамар ўймакор усталари ҳам таклиф этилган эди. Хивалик мрамар ўймакор устлар С. Худойберганов, Х. Рахимов, Б. Давлатов, А. Бекжонов, К. Полвонов, З. Аблубов ва К. Рўзматовлар бор эди. Самарқандлик усталардан ака-ука Жалол ва Болта Жўраевлар театрни безашда қатнашдилар. Улар икки асосий мрамар зиналарни, унинг тўсиқларини ва таг курсиларини ажойиб ўйма ислимий ва геометрик нақшлар билан безадилар. Хива зали деворининг пастки қисми, яъни изораси 12 та ўйма мрамар плита билан безатилди. Бу ўйма гулларни хивалик А. Болтаев композициялари асосида ҳамшаҳарлари С. Худойберганов, Х. Рахимов, А. Бекжонов ва бошқалар ба-жардилар. Театрда юқори дид билан бажарилган санъат асарлари ҳозиргача ўз қимматини йўқотмай кишиларни ҳайратга солмоқда. 1947 йили немисфашистлари устидан қозонилган ғалабамиз шарафига Тошкентнинг марказига курант қурилди. Курант ганч ўймакорлигини У. Ш. Муродов, мрамар ишларини самарқандлик ака ука Жўраевлар бажардилар.

1960 йилдан бошлаб мрамар билан биноларни безашга катта ақамият берилди. Ҳамза номидаги театр, метро станциялари Ўзбекистон тарихи музейи ва бошқаларни ажойиб ўйма мрамар билан безатилди. Ҳозирда бу қадимий тош ўймакорлик анъаналари билан замонавий биноларни безашда давом эттирилмоқда.

Ўзбек халқ амалий санъати турлари ичида зеб-зийнат санъати бўлмиш заргарлик алоҳида ўрин эгаллайди.

Мусулмонларда феруза, марварид, зумрад ва бошқа тошли заргарлик буюмлари ниҳоятда кадрланган. Чунки улар инсон учун фақат безак буюмлари бўлиб қолмай, балки соғлиқ учун, инсон руҳияти учун ижобий таъсир этган. Масалан, марварид инсон организмни мустаҳкамлайди, юракдаги тушқунлик ва изтиробни ҳайдайди, кўз қобилиятини оширади, жинлардан саклайди, оғиздаги қўланса ҳидларни йўқотади, ошқозондаги ва жигардаги тошларни майдалайди, шамоллаш, бавосил ва бошқаларни тузатади. Феруза эса уни қудратли тумор сифагида тақилган, ошқозон ҳамда кўз касаллигига шифобахш, таъсир этган, илон чакқанида энг яхши даво ҳисобланган. Шунинг учун қадимда келинлар кийимига феруза тақишган. Садаф Шарқда ҳам, Европада ҳам юқори баҳоланган. Ундан тўғнағич, балдоқ, маржонлар, илма тугмалар ясалган. Уни қадимда ошиқлар маҳбубасига совға қилган. У таққан кишини ажин ҳамда селкиллардан асраган, зехни равшан қилган, кишини бардам, руҳиятини кўтарган.

Халцедондан ўтмишда маржонлар, узук, тўғнағичлар, билакузук ва бошқалар ясалиб, у гўё одамларни қаҳру-ғазаб, ғаму-андухдан асраган.

Ўзбек заргарлиги жуда қадимий тарихга эга. Унга ибтидий жамоа тузуми даврида асос солинган. Археологик топилмалардан маълумки, заргарлик санъати жуда қадимий санъат бўлган. Эрамингача бўлган I асрдан бошлаб эрамининг VIII асригача Айритом, Афросиёб, Далварзинтепа, Холчаён, Болаликтепада чиройли ҳайкаллар, девор безаклари орқали заргарлик санъати ривожланганлигини кўриш мумкин.

Тош асрининг сўнгги даври носолитдаёқ (эрамингача IV—III минг йилликнинг охирида) шилдирик, мунчоқлар, ҳар хил тошлар, чиганок, ҳамда суяклардан ясалган безаклар топилган. Бу эса заргарликни ривожланганлигидан далолат беради. Икки дарё оралигига жойлашган Юнонистонда ажойиб ва қимматбаҳо заргарлик буюмлари ишланган. Мис даврига ҳос тўғнағич, зирак, балдоқ, билакузук, шилдирик ва бошқалар металлдан, ҳаттоки олтиндан ишланадиган бўлди.

Хоразмдаги Тупроқкальа деворлардаги тасвирлардан ўша даврлардаги аёллар қулоқларига нафис зирак таққанликлари маълум бўлган (бу тасвир III асрга тааллуқли). Булардан ташқари бронзадан қуйиб ишланган бир қанча осма тақинчоқлар ҳам топилган. Бу осма тақинчоқлар I—IV асрга мансуб бўлиб Хоразмнинг Аёзқалъа, Етти асар, бургутқалъа ва бошқа жойларидан топилган.

IV—V асрларда заргарлик буюмлари кам ишланган. Улар тош, шиша, пасталардан қилинган. Масалан, Хоразмда шишадан қилинган шер ва қурбақа шаклидаги мунчоқлар топилган. Болаликтепадаги топилмада V аср охири VI аср бошларида ишланган деворий -расмда аёл кишининг қулоғи ва бармоғида заргарлик тақинчоқлари тасвирланган. Афросиёбдаги VI—VII асрга мансуб деворий расмда эркак кишининг қўлида совға тақинчоқларни олиб келаётган-

ни тасвирланган. Булардан ташқари аёл сочларида осма тақинчоқлар осилганлиги тасвирланган.

X—XI асрлар ўртасида битта катта тешиги бўлган суякли тугмачалар кўп ишланган.

XIV—XV асрларда заргарлик жуда яхши ривожланган бўлсада нимагадир бизгача жуда кам миқдорда сақланиб қолган. Баъзи бир ёзма манбаларда кўрсатилишича XIV аср охири XV аср бошларида Тожиддин заргар Бухоро яқинидаги Таванс шаҳрида яшагани, булардан ташқари Хусайннинг ўғли Муҳаммад заргар, XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган уста Али заргар, хўжа Султон Хусайн заргар, хўжа Бобо Дўстнинг ўғли хўжа Хасан заргар номлари бизга маълум.

XVI асрда ишланган кўкрак безак заргарлик буюмлари фақат деворий - расмлар орқали етиб келган. XIV—XVII асрларда заргарлик буюмларининг нақш безаклари жудаям мураккаблашиб боради.

XIII—XIV асрларгача заргарлик буюмларида кўпинча ҳайвонлар тасвирланган бўлса, кейинчалик эса араб ёзувлари композицияга кириб ўзига хос кўриниш берди. Бу ёзувлар бир томондан нақш безаги ва иккинчи томондан маъно жиҳатдан фарқланар эди. XVIII асрда Ўрта Осиёдаги ўзаро ички урушлар заргарлик санъатининг ривожланишига салбий таъсир этди. Кейинчалик хонликлар пайдо бўлиши билан заргарлик янада ривожлана бошлади. XVIII асрда мўғул босқинчиларидан сўнг биринчи марта олтин тангалар ишлаб чиқарила бошланди. Заргарлик буюмлари олтиндан, қумушдан ва бошқалардан ишланди. Қурол-аслахалар ажойиб қимматбаҳо тошлар, шиша, биллур, олтин ва бошқалар билан безатилди. Заргарлар жуда юмшок; ва еркин бўлмаган нефрит ва қумушдан, жуда еркин олтин ва нефрит кабиларни ишлатдилар.

XIX аср ва XX аср бошларида Ўрта Осиё хонликлари ўртасида бадий хунармандчилик ривожланди, шулар қатори заргарлик ҳам тез суръатлар билан ривожланди. Кўпгина шаҳарларда масалан, Хива, Бухоро, Қўқон, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Тошкент, Андижон, Ургенч, Нурута, Китоб, Чуст, Асака, Ғиждувон, Марғилон ва бошқа жойларда уста заргарлар бўлиб, улар махсус маҳалла маҳалла бўлиб яшаганлар. Шунинг учун заргар (заргарон) маҳалла деб юритилган. Хивада 1860 йилда 12 та ва XX асрнинг бошларида Бухорода 400 гача, Тошкент да эса 100 дан ортик, Самарқандда 1893 йили 20 дан ортик заргарлар дўкони бўлган. Ўша вақтда катта шуҳрат қозонган заргар усталардан Қўқонда уста Махмуд, уста Омон Ҳожи, М.Рахимов, Х. Нажмиддинов, Наманганда уста Ниёз Охун, Андижонда уста Ойбергана, Х. Отабоев, Тошкентда С. Бобожонов, Охун Бобожонов, уста Самиғиддин, А. Шоисломов, уста Мирхалил, Ургенчда М.Абдуллаев, Самарқандда Х. Юлдошев, И. Колимбоев, В. Ҳафизов ва бошқалар бор эди. Совет ҳокимияти йилларида халқ амалий бадий санъатининг барча турлари сингари заргарлик санъатида ҳам умумий услубга хос буюмлар ишлаб чиқариш кўпайди.

1975 йилда халқ бадий касб хунари тўғрисида эълон қилинган қарор жуда катта аҳамият касб этди. Бу қарордан сўнг кўпгина заргарлик корхона-

лари қайтадан очилди. Устахоналар кенгайтирилди. ҳозирги вақтда халқ оммасининг маданий-маиший аҳволи, фаровонлиги, заргарлик буюмларига бўлган эҳтиёжи янада ортди. Жумҳуриятимизнинг Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Андижон, Фарғона ва бошқа шаҳарлардаги заргарлик корхоналарида заргарлик буюмлари (узук, тўғнағич, тиллақош, зирак сингари) ишлаб чиқарилмоқда. Айниқса Тошкент заргарлик фабрикаси коллективининг ишлари диққатга сазовордир. У ерда 100 дан ортик ранг-баранг зийнат ва совға-боп буюмлар тайёрлаб чиқарилмоқда. Бу буюмларни жумҳуриятимизнинг турли чеккаларида кўриш мумкин. У ерда машҳур заргарлар ишламоқда. Шулардан бири Иброҳим Жаворовдир. Уни дўстлари қўли гул заргар деб билишади. У металлга жон қиришиб, сеҳрли ва нафис зебзийнатлар ясайди. У кўп йиллик бой тажрибалари ва заргарлик санъати сирларини ёшларга сидқидилдан ўргатиб кўпгина шогирдлар етиштирди. Устанинг Жалол Содиқов, Иброҳим Жаворов, Абдукарим Ғаниев, Ўлмас Шоакбаров, Шоҳида Каримжонова, Ҳалима Ойматова каби йигирмадан ортик шогирдлари ишламоқдалар. Ҳозир жумҳуриятимизнинг Андижон, Тошкент, Самарқанд, Хоразм, Фарғона, Бухоро ва бошқа шаҳарларида заргар усталаримиз бугунги кунда янги материаллар ва шаклларни ишлатиш билан бирга, заргарларнинг энг яхши қадимий анъаналари ва бой тажрибаларидан самарали фойдаланиб келмоқдалар. Улар ҳозирги авлод дидига мос нафис заргарлик буюмларини кўплаб ишлаб чиқариб, харидорларни янада хушнуд этмоқдалар.

ГИЛАМ ТЎҚИШ САНЪАТИ

Гилам тўқиш санъати халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган тури бўлиб, кўп асрлик миллий анъана ва узоқ тарихга эга. Гилам тўқиш бадний тўқиш хунарига киради. У қадимдан аёллар орасида кенг тарқалган хунар сифатида машҳурдир. Гилам тўқиш санъати айниқса чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи халқлар орасида тарқалган. Гилам қадим замондан бери хона ичини безатиш, иссик сақлаш, товушни камайтириш учун хизмат қилади. Гилам асосан полга ёки бўйра устига тўшалади, хонани безатиш учун деворга осилади ва ўтов ичига ўралади. Бу санъат жуда қадим замонлардан бери ривожланганлигини ёзма тарихий манбалар ва археологик топилмалар исботлаб берди. Археологик топилмалар натижасида Хоразмда милoddан аввалги I минг йилликка мансуб гиламлар топилганлиги тасдиқланди. Қадимда Уссури, Бобил, Мидияда кейинроқ эса Эрон, Ҳиндистон, Туркияда тўқилган рангли гиламлар машҳур бўлган.

VII аср қўлэмалари гилам тўқиш санъати ўша даврларда Ўрта Осиёда ҳам ривожланганлигини тасдиқлади. V—VII асрларда Ўрта Осиёдаги кўпгина шаҳарлардан Хитойга ҳар хил гиламлар олиб келинган. Масалан, Қарши ва Нашебодан тўқилган гиламлар Хитойга олиб бориб сотилган. Ўрта Осиё ва Афғонистон адабиётларида кўрсатилишича VII—XI асрларда Хоразм ҳамда Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги баъзи шаҳарлардан кичик-кичик жойнамоз гиламчалар тўқилиб чет мамлакатларга сотилган.

XI—XII асрларда Ўрта Осиёда шу жумладан Ўзбекистон худудида гилам тўқиш санъати жуда ривожланган. XIV асрда эса Ўзбекистон худудида гилам тўқиш санъати ривожланмай қолди, чунки монгол босқинчилари Ўрта Осиёни эгаллаб олган эди.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Амир Темур қўлига ўтиши билан бу соҳа яна ривожланиб кетди. Ҳар хил хорижий мамлакатлардан олиб келинган усталар гилам тўқиш устахоналарида ишлаганлар.

XVIII—XIX аср бошларида айниқса, Бухоро ва Фарғона хонликларида гилам тўқиш санъати тез суръатлар билан ривожланди. Бунда гилам тайёрлаш ўзининг нақши, юқори сифатли тўқилиши, бўялиш техникаси билан ажралиб турди.

XX аср бошларида Кўқон, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Ўрта Осиёнинг гилам тўқиб сотиш маркази қисобланган. Лекин XX аср бошларида бу ерларда гилам тўқиш санъатининг ривожланиши пасайиб кетди. Гилам тўқийдиган машиналар ихтиро этила бошланди. Хива, Андижон, Қарши, Ургут шаҳарларида гилам тўқийдиган корхоналар очилди. Машинада тўқилган гиламлар ўзига хос томонлари билан фарқ қилади. Уларда кўпинча гиламлар сунъий толалардан тўқилади. Гиламларнинг аркоғи кўпинча зиғир ёки пахта толасидан тайёрланади. 30-йилларда мураккаб патли гиламлар машиналарда тўқиладиган бўлди. Пат боғлайдиган махсус дастгоҳли корхоналарда гиламлар ишлаб чиқарила бошланди. Андижонда «Меҳнат гули» артели қошида гилам тўқиш курси очилди. Артелга Фарғона водийсидаги Ойим қишлоғидан катта уста Меҳринисо Тешабоева таклиф этилди. Машҳур уста қўлида жуда кўп ёш мутахассислар етишиб чикди. Жумҳуриятда гиламдўзликни янада ривожлантириш учун Туркманистондан машҳур усталар таклиф этилди ва кўплаб гиламдўз усталар тайёрлаб берилди.

Ўзбекистонда гилам тўқиш мактаби асосан икки — Самарқанд ва Андижон катта гуруҳларга бўлинади. Андижон гиламлари ўзининг чидамлилиги, пишиқлиги, аниқ қизилкўк колорити билан фарқ қилади. Фарғона, Қорақалпоқ гиламлари асосан икки хил, яъни қизил ва тўқ кўк гаммада тўқилади. Ўзбек гиламларининг четига кўпинча рута ўртасига турунж ёки доира нақши ишланади. Самарқанд гиламдўзлик мактабига Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги гилам тўқувчилар киради. Бухоро гиламлари ўзининг рангбаранглиги, катталиги, узун патлилиги ва чиройли нақшлари билан ажралиб туради. Самарқанд гиламлари қисқа патли, марказида турунж четига алоҳида алоҳида нақшлар ишланади. Қалқон деб номланган турунж нақши жуда кўп ишланади. Гиламлар хошиядор эстетик жиҳатдан чиройли ишланган бўлади.

Нурота гиламлари эса ўзининг узун патлилиги, ўртача катталиқда, сийрақроқ тўқилиши билан ажралиб туради. Дастгоҳда қўлда тўқилган гиламлар ўзининг чидамлилиги, нафислиги, табиийлиги ва сифати жиҳатидан ажралиб туради. Бу гиламлар юз йиллаб хизмат қилиши мумкин. Кўпгина мамлакатларда қадимдан қўлда тўқиб келинаётган гиламлар яхши ривожланган. Масалан, Франция, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон ва бошқа мамлакатларда. Доғистон, Туркманистон, Грузия, Озарбайжон ва Армани-

тонда тўқилган гиламлар энг яхши гиламлар қаторига киради.. Гиламнинг тўқима, тикма ва босма хиллари бор.

Тўқима гиламда — гиламнинг гули тўқилади. Ўзбекистонда патли ва пагсиз (палос) гиламлар тўқилади.

Тикма гилам — тайёр буюмга гули тикиладиган гилам.

Босма гилам — гули бўяб босиладиган гилам.

Гиламлар тўқилган жойи ёки тўқиган қабиланинг номи билан юритилади. Туркман гиламлари ёвмут, текин, бешир гиламлар деб юритилади. Туркман гиламлари геометрик нақшли бўлади. Кавказ гиламларининг машхур ширвони, ахти, дарбанди турлари бўлиб, пушти, кизил, кўк, сарик, саргиш ва бошқа рангларда барг, гул, қуш тасвирлари ишланади. Эрон гиламлари ўзига хос бўлиб, гул, ўсимлик, қуш, ҳайвон тасвирланган доира-симон шакллар кўзга яққол ташланади. Улар синайи, ордабили, саррухи, черизм ва бошқа гиламлари билан машхурдир. Хитой гиламлари дунёга мушхур бўлиб, патларининг нақши ҳар хил меъёردа қирқилиб, рельеф ҳосил қилинган, тасвир замини эса қисқароқ патли қилиб ишланади. Баланд патли гиламлар бўртма нақшда, ҳайвон, балиқ, қушлар тасвири ишланиб, ўрта қисмига гул ишланмай очик қолдирилади. Бу очик жойга сидирга ранглар (пушти, яшил, бинафша, сарик, кўк) берилади. Турк гиламлари ўсимлик-симон, геометрик ёки аралаш нақшлар билан ишланиб ўзига хос бой кўри-нишга эга. Француз гиламларида сюжетли нақшлар, манзаралар, гуллар ишланган бўлиб, кишини ўзига жалб этади.

Хива, Андижон, Ургут, Қарши ва бошқа жойларда тўқима гиламлар тайёрланади. Улар ўзининг ўсимликсимон, геометрик нақши, бежиримлиги, табиийлиги ва сифати билан машхурдир. Гиламдўзликнинг энг ривожланган жойи Туркمانистон. Унинг гиламлари бутун дунёда машхур.

Гиламлар ўтмишда ер бағирлаб ётик ҳолатда ўрнатилган пастак содда дастгоҳда тўқилар эди. Кейинчалик тўқув дастгоҳлари анча мукаммаллашди. Бу дастгоҳларнинг тўқувчи аёллар ёнма ён ўтириб бирданига тўқийдиган кенг ғалтакли хиллари ясалди. Қўлда гилам тўқиш жуда кийин, масалан, яхши мутахассис 1 м² патли гилам тўқиш учун 20—25 кун сарф қилади. Шунинг учун ҳам қўлда тўқилган гиламлар қиммат туради. Гиламлар икки хил қалта патли (3—7 мм) ва узун патли (8—17 мм) қилиб тўқилади. Туркманлар гилам тўқишда туя тивити, қўй жуни, пахта толаси ва ипак ишлатади. Ўзбеклар ҳам туя тивити, қўй жуни ва пахта толаси ишлатишади.

XIX асрнинг охиригача гилам тўқишда ўсимликлардан тайёрланадиган бўёқлар ишлатилган. Кейин эса анилин бўёқларидан фойдаланила бошланди. Пат гилам тўқиш анча мураккаб бўлиб, унда арқоқдан ташқари нах деган ип ҳам ишлатилади. Кейинчалик пат гиламлар махсус дастгоҳли корхоналарда тўқиладиган бўлди. Пат гиламлар нақш ёки гулни санама ироқига ўхшатиб рангли ипларни нусхасига қараб териш асосида тўқилади. Нақш яратишда бандларни ҳисоби аниқ бўлиши ҳамда бир қатор банд боғлаб чиқилгач арқоқ ўтказилиб тароқ билан бостирилади. Шундан сўнг патлар қайчи билан текисланиб чиқилади. Гилам тўқувчи аёл гиламнинг 1 дм² юзасида 600—1030 тача пат боғлаши лозим. Қўлда тўқилган гиламлар ўлчами бўйича уч

турга бўлинади. Кичик (3 м²~ гача), ўртача, (3 м² дан 6 м²~ гача) ва катта (6 м² ва ундан кўп гиламлар.

Гиламдўзлик аёллар хунари сифатида машхур бўлиб, эркаклар бу хунар билан шуғулланмаганлар. Гилам тўқиш жуда мураккаб иш. Тажрибали гиламдўз уста гилам тўқишни ёшлик пайтларидан ўргана бошлаб 16— 17 йилда ҳақиқий уста бўлиб етишган. 7—9 ёшдаги кизлар чархда ип йигиришни ўрганиб, 11—14 ёшида эса гилам тўқишда устага шогирд бўлган. Бу ёшда улар бўёклаш ишларига қатнашмайдилар. 20— 25 ёшда тўқишни яхши ўрганадилар, 30— 35 ёшларда эса тажрибали, ҳар хил гиламларни мустақил тўқий оладиган бўладилар.

Ўзбекистонда кўпинча юк ташиш учун хуржун гиламлар ҳам тўқишган.

Хуржун — юк ташиш учун мўлжалланган гиламга ўхшаб тўқилган қўшалок халта. У жун, пахта ипидан тўқилади. Хуржунни от, эшак, хачир, туя устига баъзида одамлар елкасига ташлаб юради. Унга ҳар хил буюмлар, озиқ-овқатлар солинади. У Ўрта Осиё, Кавказ халқлари ўртасида кенг тарқалган. Туркман хуржунлари жуда чиройли ва сифатли тўқилиши билан ажралиб туради. Хуржунлар кўпинча геометрик нақшли қилиб тўқилади. Гилам ўрнида шолча ҳам ишлатилади.

Шолча — қадимдан эчки, туя ва қўй жуни, пахта ва сунъий толадан тўқилади. У патсиз, тақир бўлади. Шолча полга, ерга тўшалди. Шолча Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистонда кенг тарқалган. Украина, Молдавия, Руминия, Болгарияда ҳам бор бўлиб, ўзига хос тўқилади. Шолчанинг уч тури мавжуд. Гулли тўқиладиган, яъни тўкима шолчалар, гули бўяб босиладиган, учинчиси гули тикиладиган, яъни тикма шолчалар бўлади. Ҳозир айрим жойларда хусусан Сирдарё, Қашқадарё вилоятлари ва бошқа жойларда замонавий шолчалар қўлда тўқилмоқда.

Ҳозир Бухоро вилоятининг Фиждувон, Қизилтепа районларида, Самарқанд вилоятининг Нурота, Ургут районларида, Хива, Шахрисабз ва бошқа жойларда шолча тўқиш фабрикалари ишлаб турибди. Ўзбекистонда энг яхши шолча тўқийдиган шаҳарлардан бири Бухоро бўлиб, улар шолчасининг катталиги, оддий кенг нақшлари, сифати, чидамлилиги билан фарқ қилади. Шолча ишлаб чиқариш билан бирга коп, сумка, парда, бош кийимлар, пайпоқ ва бошқалар ҳам тайёрланади.

Гилам ўсимлик, яъни пахта, зигир, толаларидан, қўй, эчки, туя жунидан тўқилади. Кейинги вақтларда эса сунъий толалардан ҳам тўқилмоқда. Гиламлар кўпинча геометрик нақшли бўлади. Гилам нақши махсус рассомларни эскизи ёрдамида солинади. Бадий гиламлар тўқишда буюк кишилар, меҳнаткашлар, ёзувчиларнинг машхур асарлари чизилган ва бошқалар ишланмоқда. Ўзбекистон гиламларига инқилобдан сўнг замонавий нақш элементлари масалан, ўроқ ва болға, пахта, пахта чаноги ва бошқалар кириб келди.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек гиламдўзлиги ўзининг миллий анъаналарини сақлаган ҳолда янги тажрибалар билан бойитилди. Хива, Андижон, Самарқанд, Қаршининг патли, Шахрисабзнинг тақир гиламларига эҳтиёж

катта. Ҳозир ҳар бир хонадонга кирар экансиз ўзбек ва туркман гиламларини албатта учратасиз. Ўзбекистоннинг тасвирий санъати, ўзбек халқ амалий санъати музейларида ҳамда бошқа музейларига кирсангиз бизнинг гиламларимиз доимий экспозицияга айланиб колганлигини кўрасиз.

КИГИЗ БОСИШ САНЪАТИ

Кигиз босиш санъати қадим замонлардан бери ривожланиб келаётган халқ амалий санъати турларидан бири. Ўзбекистон ҳудудининг қайси жойида халқлар чорвачилик билан шуғулланган бўлса, шу ерда кигиз босиш касби кенг тарқалган. Бу санъат тури Ўрта Осиё ва Қозоғистонда қадимдан ривожланиб келган. Ота-боболаримиз кигизни ерга бўйра устидан солишган, ўтовларни ўрашган, калпоқ, пийма ва бошқаларда ишлатишган. Айрим ҳолларда гулдор, чиройли кигизлар бадиий буюм сифатида ишлатилган. Кигиз оқ, қизил, қора, гулдор ва гулсиз бўлади. Сурхондарё ҳамда Қашқадарё вилоятларида қорақўй ва чайдим кигизлар, Хоразмда эса тақянамат хиллари бор. Ўзбекистонда кигиз босишнинг ўзига хос томонлари бўлиб, кигиз босиш қуйидаги технологияда бажарилади. Кигиз кўйининг кузги жунидан ёки эчки жунидан тайёрланади. Жун титиб тозаланади, ювиб қуритилади. Шундан сўнг махсус савағичлар ёрдамида яхшилаб саваланади, яъни титилади. Бу жараёндан сўнг жун ранги ва сифатига кўра юзлик, оралиққа, танлаб ажратилади, юзига махсус ранг билан бўялган майин жунлардан нақшлар ишланади. Кигизларга шох, ромб, юлдуз, булут ва оддий геометрик нақшлар ишланади. Босиладиган кигиз ҳажмига мослаб камиш қолип тайёрланади. Кигизни тайёрлашда чий юзига юзлик ундан сўнг оралиқ жун ташланади. Сўнгра устидан қайнок сув қуйилади. Оралиқ жун яйратилади ва яна сув қуйилади. Махсус чий шолча ёки калинрок матога ўралади аркон билан маҳкам боғлаб устидан тез-тез қайнок сув сепиб думалатилади. Аркон ечилади ва кигизни чийдан ажратиб олиниб яна устидан қайнок сув сепилади. Кигизни ўртасидан аркон билан ўраб, уч-тўрт киши ўтириб уни думалатиб укалайди, билаклайди. Агар суви колмаган бўлса сув берилади ва икки учини бириктириб боғлаб бир ёки бир ярим соат тортиб чўзиб турилади. Кигиз қотгандан сўнг икки ёнига тахта қўйиб ишқалаб текислаб чиқилади. Ҳозир кигизлар махсус машиналар ёрдамида тайёрланапти. Масалан, саноат корхоналарида жун махсус машиналарда титилади. Унга махсус суюклик сепилади ва машинада аралаштирилади, аралашма машинадан тараб ўтказилиб момиғи олинади. Момикни машинада текис қилиб тўшаб, зичланади. Шундан сўнг махсус сульфат кислота эритмаси шимдирилади. Керакли ўлчамда керакли зичликда машинада ишланади. Уни чўзиб, четлари тўғрилаб турилади. Кейин эса бугли қуриткичларда қуритилади. Охирида эса пардозланиб, ортикча қиллар қирқиб ташланади, прессланади ва силкитилади. Баъзан жундан ташқари минерал ва кимёвий толалардан ҳам кигизлар тайёрланмоқда. Кигиз техникада ва қурилишда кенг ишлатилмоқда. Музыка асбоблари, протезларда, самолётларда, амортизаторлар сифатида автомобилларда ишлатилмоқда. Қурилишда эса товуш ва совукни ўтказмайдиган материал сифатида ҳам кенг қўлланил-

моқда. Ҳозирги вақтда палос, гилам, гилам пояндозлар кўплаб ишлаб чиқарилиши туфайли кўлда кигиз тайёрлаш технологияси унутилиб кетиш арафасида турибди.

ПИЧОҚЧИЛИК САНЪАТИ

Пичоқчилик санъати деганда биз пичоқ ясаш касбини тушунамиз. Пичоқ боболаримиз учун қадимдан тирикчилик воситаси бўлиб, хизмат қилган. Ҳозирги вақтда пичоқ ясаш санъати халқ амалий санъати қаторида эъзоланиб келинаётир. Нодир пичоқлар ясашда ўзбек пичоксоз усталарининг олдига тушадиган уста қам топилади. Пичоқ ясаш бошланғич палеолит давридаёқ маълум бўлган. Темир даврида хунармандчилик пайдо бўлган ва ривожланган. Мис ва бронзадан пичоқ ясаш бронза даврига келиб авж олган. Темирнинг кашф этилиши пичоқчилик санъати тараккиётида қатта бурилиш бўлди. Гесиоднинг «Меҳнат ва кунлар», Гомернинг «Илиада» асарларида пичоқнинг хўжаликдаги роли ҳақида батафсил баён этилган. Ўрта Осиёда пичоқчиликнинг энг ривожланган жойи араб мамлакатлари бўлган, Испания ва Италияда эса тез ўсиб ривожланиб кетган.

XVI асрда Германия, Англия, Австрия, Францияларда пичоқчиликни касб сифатида таъқиқлаб, пичоқни ошхоналарда ишлатишган. XVII аср бошларида пичоқнинг очиб ёпиладиган, пакки, устара ва бошқа чўнтақда сақланадиган паккилар юзага келди. Археологик топилмалардан маълумки, Ўрта Осиё территориясида миллион йил аввал 2 минг йилликка оид пичоқ намуналари топилган. Болалик тепа, Афросиёб, Варахша деворларида ишланган расмлардан маълум бўлдики, пичоқ уй рўзғордан ташқари ҳарбий қурол сифатида ишлатилган. VI—XII асрларда пичоқ ясаш ривожланиб уни безаш технологиялари ўзгарган.

XV—XVII асрларда ёнга осиб юриладиган пичоқларнинг турли хиллари пайдо бўлди. Буни Навоий, Бобир асарларида ишланган миннатюралардан кўриш мумкин.

Кейинчалик пичоқчиликнинг ўзига хос мактаблари пайдо бўлди. Фарғона водийси, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё қадимдан пичоқчилик марказлари бўлиб, улар ўзининг ишлаш технологияси, шакли, қатта кичиклиги ва безаклари билан фарқ қилган.

Ўрта Осиёда қадимдан металлни қайта ишлаш, яъни хунармандчилик қуроллари ишлаб чиқариш учун шароит деярли мавжуд эди. Миснинг табиий запаслари, қумуш, қўрғошин, алюминий каби материаллар жуда кўп эди.

Хунармандлар қадимдан бир бири билан бирикиб бир маҳаллада яшаганлар, шунинг учун маҳаллаларининг номи кўпчилик қайси хунар билан шуғулланса шу ном билан юргизилган. Масалан, заргарлик билан шуғулланса заргарлик (заргарон), мисгарлик билан шуғулланса мисгарлик (мисгарон) ва ҳоказо маҳаллалар деб юритилган. Бухорода «Сўфикоьрдгар» қишлоғининг номи хали ҳам сақланиб қолган. У ерда ҳозир ҳам пичоқсозлар авлоди яшайди. Ўрта Осиё худудидаги вилоятларда бундай маҳаллалар кўп бўлган. Пичоқдан кесувчи асбоб тарикасида кунда фойдаланилса, қадимда Ўрта

Осиёда эркакларнинг энг зарур иш қуроли, беағти тарикасида фойдаланилган. Пичоқларни бадий безаш ҳам кагта роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам Шарк маданиятининг энг яхши анъаналарини қайта тиклаш ва ўзлаштириш натижасида Ўзбекистондаги пичоқсозлар миллий пичоқчи санъат даражасига кўтарганлар. Машхур венгер сайёҳи А.Вамбери ўзининг ажойиб «Ўрта Осиё бўйлаб сайёҳат» асарига Қашқадарёнинг пичоқчилиги ҳақида бундай дейди: «...бир хиллари сифат жиҳатидан ҳисорлиларникидан устун бўлмаса ҳам, аммо, бутунлай Ўрта Осиёга тарқалган бўлиб, хўжалар томонидан ҳатто Эрон, Арабистон, Ҳиндистонга олиб борилар ва ўз маҳаллий жойидан кўра, чет элларда пичоқлар 3 - 4 баравар қиммат сотилар эди». Шулар қатори пичоқчиликни янада ривожлантириш учун Ўзбекистоннинг турли вилоятларида артеллар ва хунармандлар тайёрлайдиган ўқув юртлири очилди. 1932 йилда Чустда «Қизил куч» номли артель тузилди. Бу ерда пичоқлар ишлаб чиқарила бошланди. 1949 йилдан бошлаб артель район маиший хизмат кўрсатиш комбинати деб юритилди.

1970 йилда Чуст шаҳрида пичоқ ишлаб чиқариш заводи қурилди. Чуст пичоқларининг довриги бутун мамлакатга таралди. Чуст пичоқлари Бутунитифок кўрғазмаларидагина эмас, балки, Ҳиндистон, Сурия, Польша, Туркия, Болгария, Венгрия, Белгия, Швеция ва бошқа чет мамлакатлардаги кўрғазмаларда муносиб ўринларни эгаллади. 1980 йили НьюДелида очилган III Халқаро Осиё ярмаркасига 10 хил Чуст пичоғи юборилди. Улардан тўрттаси Ҳиндистонда экспозицияга айланиб қолди.

1978 йилда Чуст шаҳрида умумий таълимтарбия мактабларида юкори синф ўқувчилари учун ишлаб чиқариш комбинати ташкил этилди.

Республикамизда йигирмага яқин пичоқчилик марказлари бўлиб, улар ясалиш усулига кўра Чуст (тус) пичоғи, пойтуғ пичоғи, Кўкун пичоғи, қорасув пичоғи, шаҳрихон пичоғи кабиларга бўлинади. Чуст усталари ясаган пичоқлар бошқа пичоқлардан кескин фарк қилади. Пичоқнинг даста ҳамда тиғи узунроқ, тиғининг учи ташқарига, дастасининг учи ичкарига томон қайрилган бўлади. Чуст шаҳрида ҳали ҳам пичоқчилик ўз анъаналарини давом эттириб келинмоқда. Фарғона водийсида Чуст асосий пичоқ тайёрлаш ватани бўлиб, улар бошқа пичоқчилик мактабларидан мутлақо фарк қилади. Чуст пичоқлари кагъийлиги, шаклининг соддалиги ҳамда сиқиклиги билан машхур.

Хоразмдаги Хива шаҳри ҳали ҳам ўз анъаналарини давом эттириб келмоқда. Ҳозирда хивалик усталаримизнинг XIX—XX асрларда ишлаган пичоқлари жумҳуриятимизнинг турли музейларида доимий экспозицияга айланиб қолган. Бу пичоқчи усталарнинг ишларини кўрар эканмиз пичоқ шаклларининг нозиклиги, безакдорлиги ҳамда металлни моҳирона қайта ишланганлигини кўрамыз. Улар пичоқларининг тиғи юзининг нозик ислимий нақшлар билан безатилганлигини, «қинбоғи»нинг металлдан ясалиб бадий нақшлар билан безалганлигини кўрамыз.

Хива пичоқлари гулдор бўлиб қини ўймакор нақшли мис ҳамда жез копламалар билан безатилган. Шаҳрихон усталари қадимдан пичоқ ясаб келганлар. Улар ясаган пичоқлар кўпроқ суқма сопли, ихчам, ўткир дастали

гулсиз ёки сийрак гулли бўлади. Қўқон усталарининг пичоқлари ҳам ўзига хос бўлиб, тиғи катта ҳамда қалин, сал узун, дастаси сарбастали бўлади. Уни усталаримиз қўқонформа пичоқ деб ҳам юритадилар.

ДИЗАЙННИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

XIX аср ҳақиқатан ҳам тараққиёт асри бўлган эди. Инсоният юз йил ичида техникани тараққий эттиришда олдинги юз асрдагидан каттароқ йўлни босиб ўтди. Бир техникавий мўъжиза ўрнини бошқаси эгаллай бошлади. Энергиянинг янги манбалари пайдо бўлди, ҳатто энг мукаммал бўлиб туюлган буг машиналари ҳам ички ёнув двигателига, буг турбиналарига, электр моторларига ўрин бўшатиб бера бошлади. Дилижанс ва ғоз пати билан бошланган аср автомобиль ва ёзув машинкаси билан яқунланди. Телеграфдан кейин телефон вужудга келди. Асрнинг охирида «симсиз телеграф» - радио ишга туширилди. Одам овозини ёзиб олиш, фотография ва кинони ихтиро қилдилар. Асрнинг техника тараққиёти темир йўлларида ҳам кўзга ташланади. Машиналар тўғрисидаги илм-фан ҳам тобора ривож топиб борди: Ўша давр конструкторлари фикрига кўра яратилаётган машина-механизмлар чиройли бўлиши шарт эмас, унинг вазифаси фақат фойда келтиришдан иборат бўлган. Гўзалликнинг ҳар қандай кўринишларини эса фақат рассомларгина санъат асарлари тарзида яратишлари мумкин деган турли қарама қарши фикрлар бўлган.

Турли буюмларни машиналар ёрдамида оммавий равишда ишлаб чиқариш узок вақт давомида буюмларнинг шаклидан нусха кўчириш йўли билан борди, бу буюмларни илгари хунармандлар яратган эди. Бирок уларни ишлаб чиқариш технологияси энди бутунлай бошқача эди: машиналар ёрдамида ишлаб чиқарилган буюмлар фақат хунармандлик буюмларини эслатса ҳам яхши дидни ҳақорат қилувчи ясама нарсаларга ўхшаб кетарди.

Шоир, истеъодли ва ҳар томонлама билимдон рассом Уильям Моррис (1834-1896) бўлажак дизайннинг энг биринчи назарийётчиларидан бири эди.

Моррис илгари сурган ғояларнинг қўплари самарали натижалар берди. Унинг буюмлар ишлаб чиқаришнинг соҳаларига эстетик нарсаларнинг чекланмаган ҳолда кириб бориши тўғрисидаги ғояси ана шундай бўлди. Сўнгра у материал билан бу материалдан ишлаб чиқарилган буюмнинг боғланишига эътибор берди. Ниҳоят у буюмнинг шакли, безатилиши ва пардозлари унинг моҳиятига, вазифасига мувофиқ келишидан иборат муҳим принципни кўрсатиб ўтди. Моррис назариясининг бу тўғри ва илғор элементларни кейинчалик эътироф қилинди ва ривожлантирилди.

Машиналар, станокларнинг шаклини ўзгартиришда «архитектура» услуги устунлик қиларди. Бунинг асосан икки сабаби бор эди: биринчидан, архитектура техника, муҳандислик ҳисоб-китоблари билан аънавий равишда боғланган санъат эди, иккинчидан, ҳамиша шундай бўладикки, янги конструкциялар олдинига ўз шаклларини эски, оладдаги шакллардан ўзлаштириб оларди.

Машиналарни безатишнинг архитектура услуги бир неча ўн йиллар мобайнида сақланиб қолди. Энг яхши профессионал архитекторлар машиналарнинг энг кўзга кўринган рассом конструкторлари бўлишди.

XIX асрнинг охирига келиб машинасозликдаги архитектура услуги секин-аста барҳам топа бошлади. Машиналарнинг шаклини ўзгартиришнинг қандайдир бутунлай бошқача ғоялари талаб қилинар, эстетикани ва унинг техника тараккиётидаги иштирокини тушунишда янги фикрлар етилиб келаётган эди.

Оммавий саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, уни эстетик жиҳатдан ўзлаштириш муаммолари билан бир қаторда ҳунармандлик буюмлари савдосотиқ бозорида жуда муҳим ўрин эгаллашда давом этди.

Уй-рўзгор ва ҳўжалик жихозлари ҳунармандлар томонидан муайян анъаналарга риоя қилган ҳолда тайёрланади.: ҳар бир ҳудудда ўзига хос такрорланмас шаклар, безаклар ва ҳатто технология бўларди.

Рўзгордаги деярли барча жихозлар: идишлар, чўмичлар, бешиқлар, саватчалар ўйиб ишланарди. Нақшлар ўйиб ишланган нарсалар билан уйғунлашиб кетар, баъзан ғоят ажойиб оҳангдошлик вужудга келтирарди.

Асрнинг охирига бориб, кўпгина ҳунармандчилик ўзининг аҳамиятини йўқотади, арзон саноат маҳсулотлари билан каттик рақобатга бардош бера олмайди. Ёғочдан идишлар ишлаб чиқариш қисқара бошлайди, фабрикада ишлаб чиқарилган чит хонаки газмолни сиқиб чиқаради. Кундалик турмушда ишлатиладиган кўпгина буюмлар умуман истеъмолдан чиқиб кетади. Махсус устахоналар ташкил этилиб, уларда рассомлар буюмларни лойихалаштириш ёки илгари бажарилган нарсаларни – уй жихозлари, мусиқа-асбоблари, мебель ва бошқа кўпгина нарсаларни безатишга жалб қилинади.

Ҳунармандчилик саноатини (шу жумладан бадний ҳунармандчилик саноатини) қўллаб-қувватлаш учун бадний ҳунармандчилик мактабларини тармоқлари очилди.

XIX асрнинг охирида ишлаб чиқаришнинг (ҳунармандчилик ва фабрика ишлаб чиқаришини) аралаш характерида бўлиши шароитда, қўлда буюм ишлаб чиқариш ва саноат ишлабчиқариш тарафдорлари бир-бирига қарши курашаётган бир шароитда янги услуб йўналиш МОДЕРН (аниқ таржимаси «янги») вужудга келди.

Янги услубнинг дастлабки сезиларли аломатлари белгиялик архитектор ва рассом Ван де Вельденнинг ишланган интерьерларида пайдо бўлди. Дрездендаги халқаро кўргазмада (1897 йил) унинг ишлари ҳамманинг таҳсинига сазовар бўлди, «Модерн» услубига асос яратди, бу услуб тез орада Европанинг барча мамлакатларида ҳукмрон услуб бўлиб қолди. Барча йирик шаҳарларда меҳмонхоналар, уй-музейлар ва бошқа кўпгина ёдгорликлар, ўша давр буюмлари-мебель идишлар, кийимлар ҳам модерн руҳида ишланган эди.

Шаклларнинг одатдан ташқари хилма-хил бўлишига қарамасдан, модерн асарлари муайян услубий хусусиятлари билан ажралиб турган. биринчи марта одам билан теварак-атрофни қуршаб олган буюмлар олами ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ҳисобга олиш зарурлиги тасдиқланди. Уй-жой ва унинг жихозланиши умумий бир-бирига таъсир қилувчи организм, одамнинг мод-

дий ва маънавий эхтиёжларини кондиритиш лозим бўлган организм сифатида қарала бошлади.

Архитектуранинг бетакрор индивидуал ечимларини, интерьер композицияларни, жиҳозлар, мебель, нақшларнинг шакллари излаш қарча янгилликларнинг ундовчи сабаби бўлиб қолди. Модерн учун шаклларнинг манзаралилиги, расмлилиги, пластиклиги характерли эди. Модерннинг бир қанча усталари лойиҳалаш соҳасига рангтаъсир соҳасидан кириб келганлиги тасодифий эмас. Рассомни турли юзаларининг уйғунлиги табиий фактуралар, бўялган дарахт, шиша ва сополдан қилинган хар хил инкрустация турлари, ялтирок ёки чеканка қилинган металл нақладқалар юзаларини уйғунлиги кўпроқ қизиқтирарди. Буларнинг ҳаммаси танланган меъёрга, график темага бўйсундирилди. Шакллар ва рангларнинг уйғунлигига одатда такрорлаш, мослаштириш принципи асосида эришилади.

Модерн стилистикаси учун контраст қиёслашлар умуман характерли эмасди ва хилма-хил бўлар, эгри чизиклар такрорланмас эди, гарчи чизикларнинг бирмунча заифлиги атайин рангсизлиги муқаррар равишда кўзга ташланиб турарди. Модерн мебеллар ва уй жиҳозлари скульпурадан кўра кўпроқ графикага ўхшар, буюмларнинг юзалари эса юпка эди. Бирок бу қарча ташқи услубий белгилар орасида кўпгина илғор тенденциялар яширинган эди. Бу модерндаги кўп сонли ансамблларнинг ниҳоятда яхлитлиги эди.

Модерн етакчи бадий-стилистик йўналиш сифатида тарқалган даврда янги мебель яратиш муаммолари вужудга келди.

Тоборо янги-янги буюмлар: телефон, граммофон ва турли хил электр асбоблар турмушга активлик билан сингиб борарди. Инженерлар томонидан лойиҳалаштириладиган ва тоборо кенгрок оммалашиб бораётган автомобиллар секин-аста ўз қиёфасини ўзгартириб, ўзининг махсус шаклига эга бўлган машинага айланиб борди. Унинг кузови торрок бўлиб, айна бир вақтда кўндаланг ўқи бўйлаб узайтирилди, бундан мақсад ҳаракат вақтида ҳавонинг қаршилигини камайтириш эди.

Инженерлар, саноатчилар бундан мутлақо янги бўлган, аънамага эга бўлмаган буюмларнинг шакллари синчиклаб излар эдилар. Натижада аср бўсағасида машиналар оламида ҳам жуда аниқ бўлмаган услуб ҳукмрон эди, тўғрироғи, бирор услуб йўқ эди.

Европанинг ривожланган мамлакатларидан бири – Германияда 1907 йилда «Веркбунд» ишлаб чиқариш иттифоқига асос солинди, у саноатчилар, архитекторлар, рассомлар, коммерсантларни бириктирган эди. Улар шундай тушунчага амал қилар эдиларки, саноат ишлаб чиқаришини, технологиянинг иқтисодий ва эстетик талабларини узвий равишда бир-бирига боғламасдан туриб, Германия халқаро бозорда ютиб чиқа олмасди. «Веркбунд»нинг асосчиси-архитекторнинг Герман Мутезиус 1941 йилга қадар маъмур жамиятнинг президенти бўлиб қолди.

«Веркбунд» ўзи вужудга келган дастлабки вақтданок бир қанча асосий вазифаларни: хунарамандлик ишлаб чиқаришини саноат негизига қайта қуриш: саноат ишлаб чиқариши учун идеал намуналар яратиш: безатиш, нақшлар

солишга қарши кураш олиб бориш вазифаларини кўйди. «Веркбунд» ўз программасини: «санъат индустрия, хунармандчилик ва савдода амал қилаётган барча энг яхши имкониятларни танлаб олишни истайди. Бирлашма санъат меҳнатидаги сифатли бажарилган барча нарсаларни ва тенденцияларни ўзига қамраб олишга интилади».

Мутезиус «эстетик функционализм» принципини аниқ-равшан ифода-лаб берди: бу принципга биноан буюмнинг ташки шакли унинг моҳиятидан, тузилиши, технологияси ва вазифасидан келиб чиқарди.

Петер Беренс архитектура иншоотларини куриш, мебель, идишлар, тўқимачилик буюмларини лойиҳалаштириш соҳасида катта тажрибага эга бўлган ҳолда фирманинг «бадий директор» лавозимига келди. У ясаган буюмларини ташки шакли асосан бир нечта геометрик элементларни – инженерлик, амалий шакллардан иборат бўлиб улар уйғунлаштирилган ва муайян меъёр ва пропорцияларга келтирилган эди. П.Беренснинг амалий ишлари фаолиятини янги тури бўлган бадий конструкциялаш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Уни том маънодаги биринчи дизайнер деб ҳисоблашлари бежиз эмас.

Россиядаги Октябрь революцияси ва Европадаги ривожланиш воқеалар урушдан кейинги дунёнинг илғор доно кишиларга жуда катта таъсир кўрсатди. Европа маданиятининг янги саҳиаси очилди, у билан биргаликда эса техника ва санъат нисбати муаммосининг янги жиҳатлари вужудга келди.

1919 йилда Германиянинг кичикрок шаҳри бўлган Вемарда «БАУХАУЗ» (айнан «Курилиш уйи») ташкил этилди. У саноатда ишлайдиган рассомлар тайёрлаши лозим бўлган дастлабки ўқув юрти эди. Қисқа вақт ичида «Баухауз» дизайн соҳасида чинакам методик марказ бўлиб қолди. Унинг фаолияти бошланиши гармоник буюмлар муҳитини вужудга келтириш йўли билан жамиятни қайта куриш мумкин, архитектурага эса «социал ҳамжиҳатлик тимсоли» деб қаралди, санъат, хунармандчилик ва техника бирлаштирувчи асос деб эътироф қилинди. «Баухауз» талабалар ягона предмет устида эмас, балки саноат ишлаб чиқариши учун керакли эталон устида ишлар эди. «Баухауз» буюмлари 20-йиллардаги тасвирий санъат, графика ва ҳайкалтарошликнинг сезиларли таъсирини ўзида акс эттирарди. Буюмлар шаклида ўша давр учун характерли бўлган кубизмга хос геометрик шакллар кўзга ташланиб турарди. Масалан, чойнақлар, шардон, кесик конусдан ярим доирадан ясалиши, бошқа вариантда эса ярим доира, ярим айлана ва цилиндрлардан тузилиши мумкин эди.

Гропиус (Брейер билан ҳамкорликда) лойиҳалаштирган квартирасининг ички жиҳозланиши ўзининг демократик негизи бўйича келажакдаги прогрессив уй-жойнинг модели бўлган эди. У ниҳоятда камтарона қурилганлиги, қулайликлари билан ажралиб турар ва кўп жиҳатдан маиший бўшлиқни барпо этишнинг асосий тенденциялари орқада қолдирилган бўлиб, унда кенглик, ҳавонинг мўллиги, ҳамддор мебельнинг йўқлиги кўзга ташланиб турарди.

«Баухауз»нинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. У фақат дизайнерлар тайёрлашни ташкил этишда намуна бўлиб қолмай, шу билан бирга архитектура ва бадий конструкциялашнинг чинакам илмий лабораторияси бўлди.

Бадий идрок этиш, шакллар ҳосил қилиш, рангшунослик соҳасидаги методик ишланмалар кўпгина назарий асарларга негиз бўлди ва хозирга қадар ҳам ўзининг илмий қийматини йўқотган эмас.

1920 йилнинг декабрида эълон қилинган қарор билан Москва Давлат олий бадий техника устахоналари (ВХУТЕМАС) ташкил этилди. Бу устахона махсус олий ўқув юрти бўлиб, «саноат учун олий малакали рассом-усталар» тайёрлашни мақсад қилиб қўйиши лозим эди. ВХУТЕМАС дастлабки собиқ Строганов билим юрти билан собиқ рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик билим юртини бирга қўшиш натижасида вужудга келади.

1926 йилда ВХУТЕМАС институтга (ВХУТЕМАС) айлантирилди, у 1930 йилгача мавжуд бўлиб турди. Янги ўқув юртида бадий ижодни ҳам санъат асарларини ўз ичига оладиган ва уларни яратадиган ҳам турмуш ва техникадаги бадий жиҳатдан қимматли буюмларни яратишни ўз ичига оладиган кенг соҳа сифатида талқин қилинарди.

Металл ва ёғочга ишлов бериш факультетлари бўлажак дизайнга асос солиб, жуда катта иш қилдилар.

ВХУТЕМАС ва ВХУТЕИН ҳузурида илмий тадқиқот лабораториялари ҳам ишларди, улар ҳақиқатан ҳам илмий жиҳатдан асосланган таълимни йўлга қўйиш ва бадий фанлар табиатни текширишни ўзига мақсад қилиб қўйган эди.

Ўша даврларда В.Татлин, А.Радченко, Л.Папова дизайнерлик йўналишининг энг эътиборли намоёндаларидан эдилар.

1920 йилда инженер Я.Малин биринчи рус тракторини, 1924 йилда инженер Я.Гаккель тепловоз яратди.

Йигирманчи йилларда эса илмий дизайн вужудга кела бошлади.

Машхур Москва метрополитенининг яратилиши дизайн ривожлантирилиши-даги алоҳида муҳим воқеа бўлди. У лойиҳалаштириш ва қурилишнинг бошиданок яхлит архитектура транспорт комплекси сифатида тасаввур қилинарди. Архитекторлар амалда дизайнерларга айландилар, улар факат станцияларни архитектурасини эмас, шу билан бирга вагонларни архитектурасини ҳам, ёзувларнинг шрифтини ҳам, эскалаторларнинг шаклини ҳам, лойиҳалаштирилган станцияларнинг жойлашувини ҳам, уларнинг ердаги транспорт билан боғланишини ҳам ҳал қилдилар. Натижада Москва метроси ва унинг қулай вагонлари, станцияларнинг ёруғ ва чиройли залларида ҳеч қандай «ер ости шароити» сезилмасди.

Ўтгизинчи йилларнинг охирида дизайн маданий-маиший буюмлар соҳасига ҳам кириб кел: бошлади: рассомлар биринчи дискли телефон аппаратурини, радиопрёмникни, ёритиш оператори, мебелларни лойиҳалаштиришда қатнашдилар. Бу қизиқарли ишларни янада илгари силжитишга иккинчи ҳаҳон урушининг яқинлашуви ҳалакит берди.

Маъқул бўлган янгиликларни серияли, оммавий саноатда яратиш билан бир қаторда бадий конструкциялаш соҳасида ҳам илмий изланишлар олиб борилди. Уларга енгил ва юк машиналари компонавкасини: бошқариш органларини жойлашуви, ўриндикнинг оптимал баландлигини, унинг қиялигини, олд ойнасини баландлиги ва у кабиларни аниқлашни киритиш мумкин.

Янги фан ҳисобланган эргономика йўллари излаб кўрилди. Кемасозлик ва автомобиль кузовини барпо қилишда дизайнерлик лойиҳалари соҳасида ҳам назарий ишлар олиб борилди. 1943 йилда рассом В.Самойлов ишлаб чиққан «Победа» автомобили юқоридаги изланишлар натижасидир.

Бадий конструкциялаш факат айрим архитекторлар, рассомлар ва инженерларнинг ташаббуси туфайли ривожланди. Бироқ, умуман олганда вақт ўз таъсирини кўрсатар, ўттизинчи йиллар якка-ягона дизайндан оммавий дизайнга ўтиш даври бўлган эди.

Урушдан кейинги йилларда дизайн буюмлар муҳитини лойиҳалаштиришга тобора кўпроқ жорий қилина бошлади. Махсус дизайнерлик ташкилотлари пайдо бўлди. Бадий конструкциялашни фойдаси ва унинг анъанавий соф инженерлик конструкциялашдан афзаллиги батамом аниқ бўлиб қолди. Лойиҳачи рассомнинг конструктор ишидан илгарилаб кетиш билан ишлашнинг мақсадга мувофиқлиги исботлаб берилди.

БУГУНГИ КУНДАГИ ДИЗАЙН

Ҳар бир ишлаб чиқариш корхонаси ишлаб чиқариладиган буюмларнинг турига кўра асосий ва ихтисослаштирилган конструкторлик бўлимларидан иборат бўлади. Конструкторлик ташкилотлари шуғулланадиган лойиҳалаш объектига лойиҳа топширигини тузишдан амалий ишларни бажариш учун ишчи чизмаларни тайёрлашгача бўлган ишлар мажмуидан иборат бўлиб, жуда мураккаб ва узок давом этадиган жараён ҳисобланади. Конструкторлик хужжатларига графика ва тушунтириш матни шаклидаги хужжатлар кирди. Улар алоҳида ҳолда ёки биргаликда буюмнинг таркиби ва тузилишини белгилайди. Уни ишлаб чиқиш ёки тайёрлаш, назорат, қабул, эксплуатация ва таъмирлаш учун зарур маълумотларга эга бўлади.

Саноат-техник маҳсулотларнинг бадий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги, уларга эстетик тус бериш олимлар, муҳандислар, ишлаб чиқариш ходимларининг муҳим вазифасидир. Қулай ва чиройли буюмлар яратишга қаратилган бадий лойиҳалаш (дизайн)нинг диққат марказида ҳамиша одам, унинг ижтимоий ва индивидуал эҳтиёжлари, истеъмол ва маънавий талаблари туради. Ҳар бир предмет кандайдир ҳаётий муҳим вазифага (функцияга) эгадир. Лекин, деярли ҳар бир ишда ўзини гўзал буюмлар билан ўраб олиш эҳтиёжи бор. Шунинг учун ҳам буюмни қиммати икки асосни-фойда ва гўзалликни қамраб олади. Ҳар бир буюмда техник ва эстетик асос мавжуд бўлиб, у ҳамиша муҳим бўлмайди ва тарихан алмашилиб туради.

Бизнинг асримиз фан-техника ютуқларининг мислсиз даражада тараккий этиши ҳамда бу тараккийёт натижаларининг оддий инсонлар ҳаётига жуда қисқа муддатларда кеңгириб келаётганлиги билан тавсифланади. Мана шундай тараккий омилларидан бири бу шубҳасиз янги ахборот технологияларидир. Бугунги кунда ҳаётимизнинг ҳеч бир соҳасини, жумладан таълим тизимини ҳам янги ахборот технологиялари (ЯАТ) ҳамда унинг асоси бўлган компьютерларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Ахборотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва янги ахборотни яратиш билан шуғулланувчи технологияларни компьютерлар асосида жорий этиш, яъни белгиланган фаолият турини амалга оширувчи компьютер ва унда жорий этилган дастурий таъминотни юритиш мажмуаси янги ахборот технологияси деб юритилади. Ахборотлар даври ҳисобланган бугунги кунда тарихда биринчи мартаба инсоният фаолиятининг кўплаб соҳалари моддий буюмлар билан эмас, балки ахборотларни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлмоқда. Шу сабабли, бугунги кунда ёшларни ахборот даврида яшаш ва ишлашга ўргатиш, уларда ахборотларни йиғиш, тартиб ва таҳлил қилиш, уни узатиш кўникмаларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Булар ўз навбатида ўқувчиларнинг кўплаб қобилиятларини, шу жумладан, ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришда ҳам муҳим асос вазифасини ўтайди, чунки ҳар қандай янги ғояни тақлиф қилишда илгари қаралаётган соҳани батафсил ўрганиб чиқиш, янги ахборотларни топиш ва уни тавсия этилаётган ечим билан боғлашни ўрганиш лозим бўлади. Бу вазифаларни амалга ошириш учун бўлса, албатта оддий инсон хотирасида сақлаб бўлмайдиган даражада катта ҳажмдаги ахборотларни қайта ишлаш талаб этилади. ЯАТ имкониятлари ушбу муаммони автоматлашган ўқув-ахборот тизимлари, биллиmlар банки ва маълумотлар банклари воситасида осон ва самарали ҳал қилиш имкониятларини яратади.

Шу муносабат билан кейинги пайтда республикамизда бу соҳага эътибор кучайиб бормоқда, кейинги беш йил мобайнида мавжуд компьютерлар парки бўйича ватанимиз жаҳон кўрсаткичларига яқинлашиб қолди. Бироқ, таълим жараёнида замонавий ахборот техникалари, жумладан шахсий компьютерларнинг қўлланиши учун зарур назарий ва амалий, илмий-услубий асосларнинг ишлаб чиқилмаганлиги айниқса ижодий қобилиятларни ривожлантириш билан боғлиқ қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Техник ижодкорлиқни амалга оширишда компьютерларни қўллашнинг шакл ва усулларини белгилашда, аввало улар ёрдамида ўқувчиларнинг ижод қилишини эмас, балки янги техник счимни яратишга ахборотларга бўлган эҳтиёжини қондириши ва уни амалга оширишнинг самарали йўллари ишлаб чиқишда фойдаланишини эътиборга олиш лозим.

Республикамизда таълим тизимини ислох қилиш баробарида бадий ижодиёт, дизайн йўналишларига ҳам алоҳида аҳамият берилляпти. Чунончи республика миллий рассомлик ва дизайн институти, қатор ўрта махсус касб-хунар коллежлари очилди. Турли кўرғазмалар, танловлар, илмий-амалий тадбирлар ўтказилмоқда. Буларнинг ҳаммаси албатта ўз самарасини кўрсатмай қолмайди. Айниқса либос, интерьер ва экстерьер дизайн бўйича ажойиб лойиҳаларни ва уларнинг амалдаги тадбиғининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Халқаро миқёсда техника йўналишидаги ғоят турли-туман мукамал дизайнерлик санъатининг намуналарини кўришимиз мумкин. Бу йўналишда ҳам жазирама қуёшли Ўзбекистонда характерлар, темалар, бошқа анъаналар ҳукмрон. Бу ердаги дизайн ҳам ўзининг маҳаллий белгилари билан фарқ қилади.

Масалан, Тошкент трактор заводининг конструкторлик бюроси ўзининг етакчи дизайнерлари кучи билан кишлок хўжалик тракторларининг бир нечта

моделларини яратди. Бу жуда прогрессив дизайнерлик ишланмаси бир қанча блоклар (ёки узеллар)дан фойдаланишни кўзда тутарди. Ана шу блоклардан турли вазифалар учун мўлжалланган тракторларни йиғиш мумкин.

Аммо бизга қизиқарли томони шундаки, дизайнерлар машинанинг ташки шаклига жуда ўзига хос қиёфа бера олдилар: унда маҳаллий регионал маданиятга мансублик яққол акс этиб турибди, бунга сабаб-бу машина ўзбек эпосининг қаҳрамони номи билан «Мансур» деб аташи ҳам бежиз эмас.

Трактор корпуси йиғилган панелларни рельефи унчалик баланд эмаслиги, кабинанинг юпқа бўлақларга бўлиниши анъанавий Ўрта Осиё нақшлари билан уйғунлашиб кетган. Унинг асрлар бўйича қарор топган пластикаси характери маълум даражада сахий жануб қуёшининг таъсири остида вужудга келган, у хатто унчалик баланд бўлмаган рельефда ҳам кескин ва аниқ ёруғлик сояни талаб қилади. Масалан, дизайнерлардан Ю.Масунов билан А.Флоров оқилона ва ўзига хос инженерлик ва бадийлик жиҳатларининг ажойиб уйғунлигини топишга муваффақ бўлишди.

Буюмларнинг доимо алмашиб туришини рағбатлантиришда, талабни сунъий равишда қизиктириб туришда дизайннинг роли буюқдир. У хамиша буюмларга янги шинамлик фазилатларини бағишлайди ёки уларни кўзга ташланадиган рамзий қиёфасини шунчаки ўзгартириб юборади.

Бизнинг давримизда дизайнда шубҳасиз мавжуд бўлган айрим умумий вазифалар турли мамлакатлардаги бу янги санъатнинг илғор, чинакам ижодкор арбобларини яқинлаштиришга ёрдам беради.

1957 йилда ташкил этилган дизайнерлар халқаро ташкилоти (ИКСИД) жаҳон рассомларининг буюмлар муҳитини такомиллаштириш соҳасидаги бутун кўп қиррали фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Мунтазам ўтказилаётган амалий семинарлар ҳам профессионал жиҳатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан жуда катта аҳамиятга эга бўляпти, уларга турли мамлакатлардан дизайнерлар тўпланишади.

II БОБ. ДИЗАЙНЕРЛИК (БАДИЙ) ЛОЙИХАЛАШНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

ШАКЛ ВА ФУНКЦИЯ

Биз ҳар қандай буюмга қарар эканмиз, биринчи навбатда, кўзимизга унинг шакли ташланади. Бирор мақсадда фойдаланиладиган буюм ташқи шакли (форма) ва ранг билан характерланади. Унинг функционал қулай, ноқулайлигини ишлатиб кўргандагина биламиз.

Энди буюм шаклини таҳлил қилиб кўрамиз, бунда унинг ҳар қандай амалий ва эстетик мазмунини истисно қиламиз. Энг оддий шакллар-булар бизга маълум бўлган асосий геометрик шакллар; параллелолипед, призма, цилиндр, шар, конусдир.

Бу геометрик жисмларнинг бирикмалари уларнинг турли комбинациялардаги кесмаси ва туташуви ҳам бўлиши мумкин. Кўпгина буюмлар яна анча мураккаб шаклга эга бўлади: икки хил эгри тасвири, ташқи бўшлиқнинг шу буюм доирасига кириши ва шу кабилар.

Буюмнинг формаси симметрик ва ассиметрик бўлиши мумкин.

Ҳар бир буюм ўзининг ички нисбатлари билан ҳам характерланади. Биз буюмни кўриб чиқар эканмиз, унинг ана шу ҳажмлари нисбатини идрок этамиз. Оддий геометрик жисмда (масалан, цилиндрда) диаметр билан баландлик нисбатини пайкаб оламиз. Одам киёфасига баҳо берганда, бошнинг ўлчовларини гавда тузилиши ўлчовлари билан таққослаймиз. Шунда биз: «Бу кишининг боши катта экан», «бу одам баланд бўйли», «буниси эса аксинча, калта оёкли одам» деймиз.

Буюмлар хилма-хил бўлиб, уларни таърифлаш учун «ҳажмли-фазовий тузилиш» терминидан фойдаланилади. Одий рўзгор буюмлари: соат, табуретка, стаканни киёслаб, бу тушунчани тушунтириб беришга ҳаракат қиламиз. Соат-ёпик, ҳажми, цилиндрик, куб ёки призма ҳажмидан иборат. Биз бу ҳажми осонлик билан чизиб чиқа оламиз, унинг ташқи фазога нисбатан ёпиклигини ҳис этамиз.

Ҳар қандай буюм маълум бир материалдан ишланади, кўп ҳолларда биз унинг қандай материалдан қилинганлигини биламиз. Фақат айрим синтетик маҳсулотлар ва ҳар хил алмашинувчи материаллар бизни қийин аҳволга солиб қўйиши мумкин: ташқи кўриниши жиҳатидан бу материалнинг қандайлигини ва у қандай хоссаларга эга эканлигини билолмай қоламиз. Ҳар бир буюмнинг сирти қандайдир ўзига хос сифатлари билан ажралиб туради, яъни

у гадир-будур ёки силлик, ялтироқ ёки сирланган бўлади. Унинг функционал кулай, нокулайлигини ишлатиб кўргандагина билиб оламиз. Буюмлар безаги диний акидаларга, анъаналарга кўра давр ўтиши билан ўзгариб турган. Лекин буюм қандай материалдан ясалган бўлишига қарамасдан унинг шакли вазифасидан келиб чиққан ҳолда ўзгарган.

Илк ўрта асрларда ишланган буюмлар чиройли шаклли, лекин уларнинг айримларида функция жихатидан бироз нокулайликлар мавжуд. Жумладан, VI асрга оид дастали қадахни олиб кўрайлик. Унинг шакли чиройли. Идиш деворидаги туёкли хайвон, тоғ эчкиси бўлса керак, тасвири бирданига кўп миқдорда қуйилиб кетиши эҳтимоли бор. Қолаверса, суюклик солинган идиш факат ушлаб туришга мўлжалланган, чунки пастки қисми таянчсиз ишланган XI-XII асрларга оид қадахларда бу камчиликлар сезилмайди. Жумладан, шыша қадахлар узун, нафис даста-ўққа ва доирасимон таянчга эга. Қадимий қадахларни айрим нуқсонлари VIII асрга доир ўсмажўшак тузилишида ҳам сезилади.

Хўжалик буюмларининг ҳам шакли, тузилиши уларнинг функционал кулайлигидан келиб чиққанлиги яққол сезилади. Ҳоҳ металлдан, ҳоҳ сополдан ишланган буюмлар бўлсин, уларнинг тузилишига, дастасининг жойланиши жўмрагининг формасига алоҳида эътибор берганликларини кўрамиз. Жумладан, оғзи кичкина ва чуқур идишларда даста пастроққа ўрнатилган. Бу билан идиш ичидаги суюкликни қуйиш осон бўлади. Катта хажмдаги узун идишларнинг дастаси юқорида жойлашади. Бу идишларни бир жойдан иккинчи жойга кўчириб қўйишга мўлжалланган. Идиш ичидаги суюкликни бошқа идишга олишда бир қўл билан дастадан ушлаб, иккинчи қўл билан идиш остидан кўтариб қўйиш мумкин, холос. Вазасимон идишларда даста узун бўлиши мумкин. Узун даста идишни кўтаришда ҳам, ичидаги суюкликни қуйишда ҳам қўл келади. Чунки даста юқорисидан ушлаб уни кўтариш, даста пастрогидан ушлаб ундаги суюкликни қуйиш мумкин. Бунда XII асрга доир Қонқа шахри (Тошкент вилояти) харобаларидан топилган идиш гувоҳлик беради. Мис кўзаларда ҳам шу гадбирларга амал қилинган.

Дастасиз, графинга ўхшаган узун бўйинли кўзалар ҳам топилган. Улар кўтаришга ёки ичидаги суюкликни қуйишга қулай бўлган. IX-XI асрларга оид шундай кўзалар Бунжикат харобаларида учратилган. Шундай тузилишдаги кўзалар шишадан ҳам ишланган.

Жўмракли кўзалар Риштонда XIX аср ва XX аср бошларида ҳам ишланган. Жўмрак ўрнатиш кўза тузилишига боғлиқ. Асосан кенг елкали кўзаларнинг бир елкасига ўрнатилган. Шундай кўзалар ичидаги сувни тўкаётган, яъни охириги томчисини ҳам кўп эгмасдан ёки остидан кўтармасдан жўмрагидан қуйиб олса бўлади. Жўмракни торроқ вазасимон идишларда ҳам кўриш мумкин. Бундай идишларнинг жўмраги уларнинг оғиз қисмига ўрнатилган. Афросиёбдан топилган идиш фикримиз исботи бўлади.

Сув танқис жойларда сув ташишга қулай тузилишдаги кўзалардан кўпроқ фойдаланишган. Шунинг учун ҳам Риштонда ишланадиган кичик диаметри узунчоқ кўзани асосан қишлоқ аҳолиси сотиб олишган. Бундай кўзаларни хуржунга солиб ёки дасталаридан боғлаб, от-уловнинг икки томонига ташлаб, сув ташиш қулай бўлган.

Коса, пиёлаларнинг формаси ҳам асрлар давомида силликланиб келган. Коса ва пиёлалар лаби ташқарига бироз эгилган ҳолда ҳам учрайди. Лаби ташқарига эгилган пиёла чой ичишга қулайроқ, албатта. Ундан ташқари бундай идиш лабни куйдирмайди. Коса ва пиёлаларнинг пастки қисми, таянчи қирқимда ўйикча шаклида ичкари томон ёйсимон чизиқдан кўтарилган. Бундай идишни ушлашда катта бармоқ унинг лабига, ёйсимон таянч қисми қолган бармоқлар устига кўндирилган. Ёйсимон таянч қирраси бармоқ бўғинига яхши ўрнашган. Шунингдек, коса таянчини ёйсимон ўйикча шаклида ишлаш идиш оғирлигини камайтириш, қолаверса бироз бўлса ҳам лойни тежаш имконини берган.

Сиёҳдонларни айтмайсизми! Улар сополдан, металлдан бир ва кўп ўйикчали қилиб ясалган. Бир ўйикчали сиёҳдон ҳажми кичик бўлади, албатта. Унга бироз бўлса ҳам салобат бағишлаш учун у панжарали деворча (кути) ичига олинган. Бу эса ўз навбатида сиёҳдонга тантанавор кўриниш ҳам бағишланган. Вазифа жиҳатидан бир-бири билан боғлиқ буюмлар нақш тузилиши жиҳатидан бир-бирини тўлдирган. Жумладан, қаламдонни олиб кўрайлик. У, биринчидан, жуда қулай, ичига бир нечта қалам сиғади. Иккинчидан, жуда гўзал, қўлингиздан қўйгингиз келмайди. Лавҳ ҳам ихчам, қулай ва чиройли кўринишга эга. Сиёҳдон, қаламдон, лавҳ бажарадиган вазифаси жиҳатидан бир-бирини тўлдириб, бир гуруҳ буюмни ташкил қилади.

Чилим тузилиши унинг функционал вазифасидан келиб чиққан. Унинг ковокка ўхшашлиги қадим замонларда чилим ковокдан ишланганлигидан далолат беради. XIX аср ва XX аср бошларида ҳам чилим ясаш учун ковок қобиғи ишлатилган. Уни қўл билан ушлаб чекишга қулай бўлиши учун ўрта қисми торроқ ишланган. Қолаверса, бу тутуннинг сув орқали тозаланиб айланиб келишига ёрдам беради. Чилим чекилаётганда унинг орқа қисмидаги тешикча бармоқ билан ёпилади. Чекаётган одам найча орқали нафас олганда чилим сархонасидан тамаки тутуни идиш ичидаги сув тагига чўқади. Бармоқ тешикчадан олинганда тоза хаво ўз босими билан тутунни сувдан сиқиб чиқаради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, барча буюмларга шакл берилаётганда унинг функцияси ҳисобга олинган.

ШАКЛ ВА КОМПОЗИЦИЯ

Биз ҳар қандай буюмга-сунъий ёки табиий буюмга хос бўлган, унинг эстетик сифатларига боғлиқ бўлмаган асосий белгилари билан танишиб чиқдик. Мазкур белгилар билан танишиш бизга асосий мақсадга-гармоник шакл нима, унинг қандай белгилари бор ва у қандай яратилишини билиб олиш учунгина зарур.

Буюмнинг рассом томонидан топилган гармоник шакли бир қанча сифатларга эга бўлади. У узвий ва яхлит, қисмлари пропорционал ва ритмлик бўлиб, у бутунлай одамга ва атрофдаги буюмларга мос, пластик бўлади, ранги кўзни қувонтиради.

Гармоник шакл гўзаллик қонунлари асосида яратилади. Ҳаммага маълум бўлган бу таъриф қонунларига ўхшаган қонунлар йўқ, гап фақат айрим қонуниятлар ҳақидагина бориши мумкин.

Гармоник асар яратиш жараёни «композиция» номига ҳам эгадир. Композиция тушунчаси ижоднинг бошқа турлари-рангтасвир ва ҳайкалтарошлик, адабиёт ва мусиқага ҳам тааллуқлидир.

Тасвирий санъатнинг барча турлари каби бадиий лойиҳалаш ишлари ҳам композициянинг умумий қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Шунинг учун ҳам бу ишлар дизайнер расмдан етарлича билим ва малакаларни талаб қилиши билан бирга, доимо композиция масалаларини диққат марказида тутишни тақозо қилади.

Бадиий лойиҳалаш ишларида композициянинг асосан учта: текис, ҳажмли, кенглик ва чуқурликка эга бўлган турлари мавжуд. Буларнинг барчаси у ёки бу ғояни амалга оширишда қандайдир бир умумий сифат ва белгиларга эга бўлади.

Фронтал композиция-бу иккита координатлар бўйича фронтал тасвирири ташкил этиш демакдир.

Фронтал композициянинг характерли хусусияти унда ҳажмли элементларни ишлатишнинг чекланиши ва шу билан бир пайтда, унинг ўлчовларини катталаштириш имкониятлари ортиб боришидир. Шунинг учун айрим рельефсимон тасвирлар (масалан: кандакорлик, ёғоч ҳамда ганч ўймакорлиги ва ҳоказолар) пластика қонуниятлари асосида қурилса ҳам текис юза композициялари турига киради.

Таълим-тарбия муассасаларидаги безак ишларининг кўп қисми, масалан, кўргазмали куруллар, деворий газеталар, тематик стендлар таклифнома, табрикнома, тематик альбом ва ҳоквозлар фронтал композиция асосида бажарилади.

Композициянинг қурилиши маълум объектнинг вазифаси ҳамда мазмунига, ундан кўзланган мақсадга боғлиқ бўлади. Композицияларнинг асосий тузилмалари қуйидагилардан иборат:

Горизонтал композиция-бунда композиция элементлари гоизонтал юзга жойлаштирилади. Масалан, дала, шаҳар панорамаси ва бошқалар.

Вертикаль композиция-актив, динамик композиция бўлиб, юқорига ўсиш, парвоз тасаввурини ҳосил қилади, унинг деталлари асосан тик чизик бўйича жойлашади.

Диагонал композиция-унинг қурилиши динамик ва шиддатли схема-ларга асосланади.

Учбурчак ва пирамидал композиция-бунда тургун, осойишта ҳолатга таянилади.

Сурат юзасининг пастки қисми пирамиданинг негизи ҳисобланади.

Фронтал композиция бошқа тур композициялардан ҳажмни, масофа ва кенгликни бериши билан фарқланади.

Ҳажмли композиция турли кўриш нукталаридан идрок қилишга мўлжалланган уч ўлчов шаклда бўлади.

Асарларнинг мазмуни ва вазифасига мувофик композициянинг бирор хусусияти бўрттирилиши мумкин.

Композиция ўз хусусиятлари билан пировард натижада бадий безаш ишларининг юксак бадийлигини таъминлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Композицияларнинг гармоник яхлитлигида ранглар ҳам алохида аҳамият касб этади. Айниқса, ранг асосий ўрин тутадиган мазоик панно, витражларда композицион гармонияга жиддий қараш лозим. Шундагина асарнинг ранг бирлиги эстетик таъсир этувчи энг асосий омиллардан бири бўлади. Композиция қонуниятларида асоссиз четлатиш одатда бадий безаш ишлари мазмунини ҳам эстетик моҳиятини ҳам пасайтиради.

Агар композиция элементлари томонларда бир-бирига нисбатан бир хил жойлашса, улар композицион мувозанатда бўлади.

Композициянинг асосий масалаларидан бири комбинациядир. Комбинация асосида бир ва бир неча элементларнинг жойини ўзгартириш орқали композициянинг янгидан-янги ифодали вариантлари тайёрланади.

Динамик ва тургун композициялар ҳам ўз қонуниятларига эга. Булар ўртасида карама-қарши маъно келиб чиқишига йўл қўймайди, яъни асосий ва иккинчи даражали элементларнинг манткиий уйғунлигига эришиш лозим.

Ритм қонуниятларини билиш таъсирчан композиция тузишда ритмик кўринишнинг характерини тўғри танлашга катта ёрдам беради.

Ҳар бир жанрнинг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Шунинг учун дизайндаги композиция ҳам ўз методикаси ва терминалогиясига эгадир. У аввало асарнинг зарур сифатларига ёки дизайнерлик хусусиятларига таянади. Бу сифат ва хусусиятлар идрок этиш хусусиятларига асосланади ва композиция категориялари деб аталади. Биз улардан энг асосийларини: форманинг узвийлиги ва яхлитлиги, пропорционаллик ва ритм, масштабlilik, пластиклик, ранг ва ранглар уйғунлигини айтиб ўтаемиз. Биз бу категорияларнинг ҳар бирини мақсад сифатида қараб чиқамиз, бу мақсадга қандай воситалар ёрдамида эришиш мумкинлигини билиб оламиз.

ФУНКЦИЯ РАНГ ВА БЕЗАК

Ота-боболаримиз хона ички композициясини яратишда ҳар бир элементнинг бажарадиган вазифасининг қулайлиги, гўзаллигини биринчи ёки иккинчи даражали эканлигини, рамзий ифодаларини ҳам эътиборга олганлар. Мисол учун Тупроққалъа саройининг аскарлар залини олиб қарайлик. Девор атрофи бўйлаб жойлаштирилган кўчқор шохига ўхшаш валюталар мардлик рамзини ифодалаган. Валюталарнинг катта ҳажмда ишланиши аскар учун довюраклик хусусияти биринчи ўринда туришини билдирган. Аскарлар саркардасиз ёки саркарда аскарсиз бўлмади, деган маъно ётади. Уларнинг бир-биридан фарқини билдириш учун саркарда ҳайкаллари оддий аскарлардан катгароқ қилиб ишланган.

Қадимий Нисо шаҳридаги квадрат сарой ва айлана ибодатхона интерьерлари композициясида қўп масалаларни ижобий ечишга ҳаракат қилинган. Уларнинг иккаласида ҳам иккинчи ярусда ритм билан тоқчалар ичида

хайкаллар жойлаштирилган. Шу ўринда ҳайкаллар нега биринчи ярусда эмас? деган савол тугилади. Дарҳақиқат, нега иккинчи ярусда? Аввало шунга айтиш керакки, ҳайкаллар ўша даврда халқнинг диний эътиқодларига биноан худоларни ифодалаган. Уларни банд билан бир хил баландликда ўрнатиш мумкин эмас. Қолаверса, биринчи ярусга ўрнатилган ҳайкалларни хонанинг ҳамма жойидан кўриб бўлмайди. Айниқса, хонада одам кўп бўлганда. Ҳайкалларнинг равокли тоқчага олиниши ҳам ўзига хос рамзий ифодага эга, яъни равоқ коинотдаги камонни, яъни осмонни ифодалаган. Ҳайкалларнинг тоқчага ўрнатилиши, тоқча орқа деворининг тўқ кизил рангга бўялиши замирида худоларнинг зим-зиё коинотда ҳам шуъла таратаётган бўлиб туриши каби маънолар ётади. Худога мурожаат қилиб тсплага қараган кишига қоронғи тоқчалардан оппоқ худолар ҳайкаллари қайси дардинга дармон бўлайлик,- дсб боқаётгандек туюлади.

Милоддан аввалги I асрга оид Холчаён саройидаги барельефда девор сатҳидан бўрттириб ишланган ҳайкаллар шох, унинг оила аъзолари, аъёнлари, саркардаларига бағишланган композиция ҳам хона уч девори (кириш эшиги қаршисидаги ва икки ён девори) нинг юқори қисми бўйлаб йўналган горизонтал бўлинмада жойлаштирилган. Шунинг учун ҳам саройга кирган киши диққатини биринчи навбатда мавзули барельеф бўлинмаси ўзига тортади. Мазкур сарой интерьерида шохга бағишланган ҳайкаллар мажмуаси асосий ўрин тутаяди, улар учун хона деворининг юқори қисмида горизонтал бўлинма ажратилган.

Сарой ибодатхоналаридаги хона ўртасида одам кўкраги баландлигидаги оташдонларда муқаддас олов ёниб турган. Нисодаги айлана ибодатхона муқаддас оташдонлари бунга мисол бўла олади. Мазкур ибодатхонада муқаддас олов билан боғлиқ айрим расм-русмлар жамоа томонидан тик турган холда бажарилган бўлса керак. Хонадонларда эса муқаддас олов билан боғлиқ расм-русмларни оила аъзолари хотиржам ўтириб ижро этишган. Бунга ўчоқ атофидаги супалар гувоҳлик беради. Ўчоқлар ҳам супа баландлигида бўлган. Деворга қапишган супага ўрнатилган муқаддас ўчоқ киши диққатини жалб қилиши учун унинг рўпарасидаги деворга безакли меҳроб ишланган.

Халқ тафаккурида диний ақидалар ҳамма вақт алоҳида ўрин эгаллаган. Шунинг учун ҳам ҳоҳ аввалги динларга, ҳоҳ ислом динига мансуб ақидаларни бажаришга мўлжалланган элементлар бўлсин, улар хона композициясида асосий элемент вазифасини ўтаган. Шунинг учун унинг тузилишига, безагига алоҳида эътибор берилган. Масжиддаги меҳроб ҳам фикримизнинг исботи бўла олади. Меҳроблар тарихда уч-беш қиррали килиб ишланган. Шунингдек, меҳробнинг юқори қисми кўп қиррали шарафалар билан тўлдирилган. Бу тадбирлар нафақат безак вазифасини ўтаган, шунингдек хонада аксадонни кучайтиришга ёрдам берган. Товуш меҳроб синик қирраларига урилиб, хонақоҳнинг ҳамма томонига жаранглаб қайтган.

Бухородаги ёзги хоналар, Самарканд ва бошқа шаҳар меҳмонхоналарининг ховли томон девори деразалари пол сатҳидан бироз кўтарилган. Деразалар бағдоди эшиклар билан тўсилган. Ёзда дераза эшиклари очилган-

да меҳмонлар кўз олдига ҳовлидаги манзара пайдо бўлади. Меҳмон ўзини худди богда ўтиргандек ҳис қилади.

Хона деворларидаги токчалар ҳам функционал вазифасидан ташқари ўзининг гўзаллиги билан киши эътиборини тортади. Катта-кичик оддий токчалар девор юзасига тик ва ётиқ ҳолда жойлашган, жимжимадор контурли, майда нақшли, замини нафис рангли равоқчалар билан қопланган, бу ҳол уларга бутунлай жозибали кўриниш бағишлаган. Токчабанд девор ва тахмонлар жойланиши, олд, орқа ва ён деворларида ўрин алмашиши жиҳатидан оммавий тус олган бир неча хил композицияни ташкил қилган.

Ён деворларидаги токчалар пастдан 50-70 см, тўрдаги деворда эса 30-40 см юқоридан бошланган, бу биринчидан, деворга суяниб ўтиришга шароит яратгани, иккинчидан, токчаларнинг юқори томон майдалашиб боришига қарамасдан, улар хонанинг барча бурчагидан яққол кўринишини таъминлайди. Шунинг учун токчалардаги буюмларни бир қарашда англаб олиш мумкин ҳамда пастдагиларини тик турган ҳолда, кўп энгашмасдан, юқоридагиларини эса курси қўймасдан олиш мумкин.

Тоғли Бадахшондаги уйларнинг меҳмон кутадиған супаларида киши худди замонавий стул баландлигида ўтиргандек бўлади. Оштон - ўчоқ ёнларидаги супаларда хонадон аъзолари ҳамда хўжалик буюмлари меҳмон ўтирган жойдан кўринмайди, чунки бу супалар «меҳмон ўтирадиған супалардан икки баравар баланд ҳамда тахта панжара билан тўсилган. Супалар деворчасига ўрнатилган токчалар ҳам хона саранжомлигини таъминлайди. Умуман, Тоғли Бадахшондаги уйларда паст-баланд супалар бутун хонани эгаллайди. Бу ерда мебелга ҳожат йўқлиги яққол сезилади.

Хона пойгоҳи ўз функционал вазифаси билан киши онгига шундай таъсир кўрсатганки, киши ҳеч вақт оёқ кийимини ечмасдан, тўғридан-тўғри пешгоҳга ўтмайди. Мўри ва ўчоқларнинг хона пойгоҳи деворида ўрнатилишидан мақсад, биринчидан, хонага эшикдан кирадиған совуқ хавони қайтариш бўлса, иккинчидан, хона асосий қисмининг тоза бўлишини таъминлашга қаратилган. Мўрилар безаги ҳам назардаи четда қолмаган. Хонанинг ҳар бир жиҳози функционал вазифасига қараб ҳар хил материалдан ишланган. Дон сақлайдиған қутилар гилдан ишланган, сабзавот қутилари ёғочдан ясалган. Уларнинг хонага қараган қисми безақлар билан бойитилган.

Бешиклар худди ҳозиргидек, ўзининг тузилиши, баландлиги билан онанинг ўтирган ҳолда ўз фарзандини бешикка ётқизиши, ечиб олиши ёки эмизишига қулайлик яратган. Бешикнинг устки ёғоч суянчигига суяниб бола эмизишга, ундаги ҳалқалар бола қўл-оёғини боғлашга, ранг-баранг бўёқли ҳалқалар чақалоқ фикрини чалғитишга ҳамда бешик оёқларининг ёйсимонлиги уни тебратишга қўл келган. Кундалик ҳаётда курсидан кўп фойдаланадиған халқларда бешик оёқлари баланд қилиб ишланган. У онанинг курсида ўтириб, чақалоқни белашига мўлжалланган. Шундай бешиклар осетинларда ҳозир ҳам мавжуд.

Умуман олганда хонадаги ҳар бир жиҳознинг нафақат функция жиҳатидан қулай бўлишига, балки ўша жиҳоз композициясининг гўзал, сербезак бўлишига ҳам алоҳида эътибор берилган.

ЖОРИЙ ВА ОРАЛИҚ БАҲОЛАШ ТЕСТЛАРИ

1. «Дизайн» сўзининг луғавий маъноси нима?

*инглиз тилидан олинган бўлиб - чизма, тасвир, лойиха маъносини англатади.

немис тилидан олинган бўлиб - чизма маъносини англатади.

араб тилидан олинган бўлиб - китоб маъносини англатади.

рус тилидан олинган бўлиб – рассом маъносини англатади.

2. *Дизайн тушунчасини яна қандай аташимиз мумкин?*

*бадий лойиҳалаб курмок.

расм чизмок.

буюм ясамок.

бетон куймок.

3. *Антропометрия нимани ўрганади?*

одам руҳиятини ўрганади.

*одам тузилиши ўлчамлари, ҳаракат ва ҳолатларини ўрганади.

тарихни ўрганади.

тижоратни ўрганади.

4. *Ассортимент izdeliy – буюмлар хилма - хиллиги деганда нимани тушунамиз?*

аралаш моллар.

қурилиш моллари.

ўқув ва идора моллари.

*бир мақсадда ва бир даврда ишлаб чиқарилган хилма - хил буюмлар.

5. *“Декор” қайси тилдан олинган бўлиб қандай маънони англатади?*

рус тилидан олинган бўлиб – чизма маъносини англатади.

*лотин тилидан олинган бўлиб – безатаман деган маънони англатади.

инглиз тилидан олинган бўлиб - чирок маъносини англатади.

турк тилидан олинган бўлиб - бино маъносини англатади.

6. *“Интерьер” сўзи қандай маънони англатади?*

французчада – ташки.

инглизчада - юкори.

русчада – юкори.

*французчада – ички.

7. *Компанктность – зич (шакл ва элементларнинг энг юқори зичлиги) сўзи қайси тилдан олинган?*

*рус тилидан.

немис тилидан.

инглиз тилидан.

украин тилидан.

8. *“Композиция” қандай маънони англатади?*

*тўқиш, тузиш.

доимий бир текисда такрорланиш.

симметрик конун - қоидаларнинг бузилиши.

чизма чизиш.

9. "Дизайн" (бадний лойихалаш) маҳсули асосини нима ташкил қилади?
цемент.
бўёқ.
*шакл, ранг, мазмун.
гипс, алебастр.
10. "Компоновка" қандай маънони англатади?
тўқиш, тузиш.
*ўлчовларнинг бир – бирига муносабатлиги, тўғри жойлашиши.
доимий бир текисда такрорланиши.
буюм яшаш.
11. Пенопласт нимада кесилади?
арра, пичок.
*электр токи, пичок, арра.
кайчи.
лезвия.
12. Хона безатилаётганда асосан нимага эътибор бериш керак?
*хона қандай мақсадда ишлатилишига.
хонанинг катта – кичиклигига.
хонанинг баландлиги.
хонанинг иссиқлиги.
13. Хонага ишланган безаклар қандай ўлчамда бўлиши керак?
ишлар мазмунига қараб.
*кўриш қулайлигига қараб.
хонанинг катта – кичиклигига.
хонанинг баландлигига қараб.
14. Хонада безак ишлари ранги қандай бўлиши керак?
*хонанинг рангига мос.
контроль ранглар.
хона рангидан бошқача.
тўқ ранглар.
15. Спектр ранглари асосан неча хил бўлади?
3 хил.
2 хил.
*8 хил.
4 хил.
16. Хоналарга кўрсаткичларни ёзишнинг маъқул варианти.
ойнага мой бўёқ билан.
куйма харфлар билан.
тунукага гуашда.
*аракалда.
17. Ташкилотлар номларини қандай асосга ёзган маъқул?
*ойнага.
тунукага.
челакка.
полга.

18. *Кудёш нури бир неча ранг нурлари туташидан иборат эканлигини қайси физик олим аниқлаган ва системага солган?*

Б. Паскаль.

*И. Ньютон.

А. Беруний.

Ибн Сино.

19. *Экстерьернинг безатилиши деганда нимани тушунилади?*

*бинонинг ташқи безаги.

бинонинг ички безаги.

хона безаги.

китоб безаги.

20. *"Колорит" сўзига берилган тўғри таърифни аниқланг?*

ранглар уйғунлиги.

*бадий асардаги етакчи ранг.

икки хил рангдан учинчи хил ранг ҳосил қилиш.

ранглар тўплами.

21. *Ранг контрасти нима?*

ранглар доираси.

ранглар тўплами.

ранглар уйғунлиги.

*рангларнинг қарама – қаршилиги.

22. *"Гармония" сўзига берилган тўғри таърифни аниқланг?*

ранглар доираси.

ранглар тўплами.

*ранглар уйғунлиги.

ранглар номуносиблиги.

23. *"Комфорт" қандай маънони англатади?*

чиройли буюмдан фойдаланиш.

*бир ва бир неча буюмлардан фойдаланилганда унинг қулайликларидан бахраманд бўлиш.

киммат буюмдан фойдаланиш.

уй жиҳозлари тўплами.

24. *"Кострукция" сўзи қандай маънони англатади?*

чизма.

болалар ўйинчоғи.

*қуряпман.

қурилиш моллари.

25. *"Мода" қандай маънони англатади?*

*ўлчов, қиёфа, усул.

чиройли кийим.

янги машина.

замонавий компьютер.

26. *"Стайлинг" сўзига берилган тўғри таъриф.*

кашфийётчи олим.

машина тури.

*бадий лойihalаш йўналиши.

сайёра номи.

27. *“Эргономика” сўзи қандай маънони англатади?*

ишлаб чиқариш асосларини.

*шaxсининг турли иш қурол ва воситалари билан алоқасидаги психофизиологик факторларни.

иш қуролларни.

ишлаб чиқариш воситаларини.

28. *Композициянинг қандай турлари мавжуд?*

*текис, хажмли, кенглик ва чуқурликка эга бўлган турлари.

текис, нотекис, баланд.

чизикли, хажмли, қийшиқ.

катта, кичик, орик.

29. *“Рельеф” сўзи қандай маънони англатади?*

чизикли тасвир.

рангли тасвир.

рангсиз тасвир.

*бўртма тасвир.

30. *“Пластика” сўзи қандай маънони англатади?*

пластмасса буюм.

*нафис, кўркем.

кимёвий модда.

физик маҳсулот.

31. *“Ритм” – сўзига берилган тўғри таъриф.*

паст – баланд.

музыка асбоби.

қўшиқчилик жанри.

*вазн, оҳанг, мақом, бир текис.

32. *Актив рангларга қайси ранглар киради:*

совуқ ранглар.

бир – бирига мос ранглар.

*руҳни тетиклаштирувчи илиқ ранглар.

иссиқ ранглар.

33. *Қайси ранглар “Ахроматик” ҳисобланади?*

сарик, кўк, қизил ва шунга яқин ранглар.

нилоби, кўк, бинафша ва шунга яқин ранглар.

*оқ, кулранг, қора ва шунга яқин ранглар.

илиқ ранглар.

34. *Қайси ранглар “Хроматик” ҳисобланади?*

оқ, кулранг, қора ранглар.

*сарик, қора, яшил ранглар.

қизил, сарик, кўк ранглар.

совуқ ранглар.

35. *Энг тоза ранглар қайсилар?*

ахроматик ранглар.

*спектр ранглари.

барча совуқ ранглар.

барча иссиқ ранглар.

36. *Ранг контрасти нима?*

*рангнинг карама – қаршилиги.

ранглар тўйинганлиги.

ранглар доираси.

ранглар уйғунлиги.

ЯКУНИЙ АМАЛИЙ БАҲОЛАШ САВОЛЛАРИ

1. Дизайн (бадий лойиҳалаш)га қўйиладиган асосий талаблар.
2. Мавзу асосида рамзий белги композициясини тузинг.
3. Дизайнда ижтимоий омиллар деганда нимани тушунаси?
4. Амалий санъат буюмларидан бири лойиҳа эскизини чизинг.
5. Функционал талабларни айтиб беринг.
6. Шрифт композициясини тузинг.
7. Эргономик факторлар.
8. Реклама стенди конструкциясини чизинг.
9. Техник, конструктив-технологик ва иқтисодий талаблар.
10. Академик шрифтидан намуналар ёзиб беринг.
11. Эстетик талаблар нимадан иборат.
12. Рамзий белги композициясини тузинг.
13. Ишлаб чиқариш санъатида композициянинг асосий қонуниятлари.
14. Болалар ўйинчоғи лойиҳа эскизини чизинг.
15. Бадий лойиҳалаш босқичлари.
16. Реклама шрифтидан намуналар ёзиб беринг.
17. Таълим муассасаларида бадий лойиҳалаш.
18. Электр ёриткич конструкцияси лойиҳасини чизинг.
19. Шрифтнинг кўргазмали тарғибот ва ташвиқотда тўтган ўрни.
20. Амалий санъат буюмларидан бири лойиҳа эскизини чизинг.
21. Шрифтнинг ривожланиш тарихи ва унинг қонуниятлари.
22. Болалар ўйин майдончаси элементларидан бири эскиз-лойиҳасини чизинг.
23. Бадий лойиҳалашнинг қонуниятлари.
24. Спорт майдончаси лойиҳа эскизини чизинг.
25. Интерьер ва экстерьерни лойиҳалашда қўйиладиган асосий талаблар.
26. Спорт кубоғи лойиҳа эскизини чизинг.
27. Амалий санъат ривожланишининг асосий босқичлари.
28. Ёзув композициясини тузинг.
29. Бадий лойиҳалаш ривожланишининг асосий босқичлари.
30. Реклама плакати эскизи.

31. Бадий лойиҳалашнинг ёш хусусиятлари.
32. Болалар ўйинчоғи лойиҳа эскизи.
33. Шакл тузилишининг ижтимоий-иктисодий аспектилари.
34. Уй жиҳозларидан бирининг эскиз-лойиҳаси.
35. Саноат буюмлари ишлаб чиқаришда техник эстетика талаблари.
36. Амалий санъат буюмларидан бирининг лойиҳа-эскизи.
37. Эргономика нима?
38. Рамзий белги композициясини тузинг.
39. Бадий лойиҳалаш босқичлари.
40. Сувенир – ёдгорлик буюми эскиз лойиҳаси.
41. Бадий лойиҳалашга қўйиладиган асосий талаблар.
42. Реклама плакати эскизи.
43. Бадий лойиҳалашда шакл, ранг, ўлчам тушунчалари.
44. Болалар ўйинчоғи лойиҳа эскизи.
45. Бадий лойиҳалашнинг қонуниятлари ва композиция.
46. Реклама шрифтларидан намуналар ёзиб беринг.
47. Стандартлар ва маҳсулот сифати.
48. «Наврўз» байрами безағи эскизи.
49. Ўзбекистонда бадий лойиҳалаш босқичлари.
50. Мустақиллик байрами безағи эскизи.

Изоҳ: Дизайн асослари машғулотларида бажариладиган амалий вази­фалар якуний баҳолаш учун асос бўлади. Кафедрамизда фанлар бўйича бажариладиган якуний иш амалий машқ асосида бажарилади ва якуний баҳолаш мезони асосида баҳоланади.

АТАМАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Антропометрия (юнонча сўз «antropos» - одам, «metron» - ўлчов маъносини билдиради) – антропологиянинг бир бўлими ҳисобланиб, одам танасининг тузилиши, асосий ҳаракат ва ҳолатини, тавсиф ўлчамларини ўрганади. Антропометрия Ҷурли жинсдаги, ёшдаги, этник жиҳатдан мансублиги ва географик регионига қараб одамлар учун ўрта катта-кичик меъёрларини ўрнатади. Антропометрия асослари, маҳсулот ва биноларни проекциялашда, уларнинг одамларга лойик таъминлаш мақсадида ва охир-оқибат қулай ишлатилишида ва қулайлик яратишда кенг фойдаланилади.

Бадий конструкция – лойиҳалаш фаолиятининг алоҳида тарздаги ҳилма-ҳил объектлари бўлмиш саноат ва маиший йўналишдаги маҳсулотлар, йирик серияларда саноатлашган услубда ишлаб чиқарилиши. Бадий конструкция объектларининг характерли хусусияти-уларнинг ишланмасида инженер-конструктор ва технологларнинг катнашишлари зарурлиги. Рассом-конструктор маҳсулот ишланмаси устида, техникавий эстетиканинг, назарий ва методологик билимларига таянган ҳолда иш олиб боради.

Бадий лойиҳалаш – уни таркибий қисмига кирувчи бадий конструкцияга нисбатан, маҳсулотларни ишлаб-чиқариш жараёнида кенгрок доираси-

дир. Унинг объектига, hozirgi пайтгача йиғилган методлар бўйича ишлаб чиқариладиган барча махсулотлар киради.

Бадий сифат – махсулотнинг интеръер ва шу каби ташки кўринишида афзалликлари, шакл ва элементлар ўлчамларининг ўзара уйғунлиги, мутаносиблигини, ритмик тузилиши, фактурасини, ранг ва бошка композицион характеристикаларини аниқлайди. Бадий сифат асосий кўрсаткичларидан бири, одам учун хизмат қиладиган предмет муҳитининг органик элементи сифатида, барча характеристик шаклларни, махсулотнинг асосий гоё ечимига бўйсундиришдир.

Бадий услуб (стиль) – бадий ижод доирасига мансуб бўлиб, мавжуд бўлган қатор умумий томонларга эга меъморчиликда, санъат асарларида, дизайнда тарихий босқичнинг у ёки бу даврларида яққол намоён бўлади. Бадий услуб кўпинча буюмларнинг меъморчилик ва бадий асарларида композицион қурилишида намоёиш этилади.

Декор (лотинча «decor») сўзидан – безайман, маъносини билдиради) – безак элементлари ва махсулот безагини тўплами. Декорнинг асосий кўринишлари: орнаментика, тасвирий ва архитектура мотивлари, безакли қоплами. Ривожланган декор, декоратив – амалий санъат махсулоти учун характерлидир, айниқса ўтмишда, унинг шаклига атайин безатиш учун киритилган элемент (деталь)лар кўринишида тез-тез чиқиб турган. Декор характери, биронта устани буюмларнинг гўзаллик моҳиятини, давр тасавурлари орқали аниқланади.

Декоративлик – шакл таъсирчанлиги шартларидан бири, махсулот хусусияти, унинг шакл ва силует конфигурация хосиятлари ҳамда материалнинг ранги, фактура ва текстураси билан боғлиқдир. Кўпинча декоративликни декор элементларининг қўлланилиши, масалан орнаментика билан боғлашади. Лекин бу вазиятда декоративлик эмас, балки махсулот декоративлиги дейилса, тўғри айтилган бўлади. Аслида декоративлик барча декорлардан маҳрум бўлган кўпгина предметларда, масалан: радиопрёмник, автомобиллар, металлнинг устки қоплами, кристаллар, ўсимликлар барги ва бошка нарсаларда мавжуддир.

Махсулотнинг декоративлиги, шаклнинг тартибга солиниши ва мантиқий конструктивлиги, ритми, ранги, мутаносиблиги, фактура ва шу қабиларнинг ташкил этилишига боғлиқдир.

Дизайн (инглизча «design») сўзидан – чизма, расм, лойиҳа маъносини билдиради).

1) бадий конструкциялаш;

2) махсус фаолият соҳаси, одамларнинг ҳаётий шарт-шароитлари учун атрофлича бажарилган лойиҳа ва илмий-ташкилий ишланмасидан иборат.

Дисгармония (يونونча «harmonia») сўзидан – гармония, уйғунлик, «dis» - олд қўшимча бўлиб, инкор этиш маъносини англатади) – мувофиқлашмаганлик, шаклга барча ва алоҳида бўлган хусусиятлари орасидаги карама-қаршилиқ, масалан: махсулотнинг ритмик тузилмаси билан унинг ранг ечими орасидаги зиддият. Шаклда дисгармониянинг пайдо бўлиши, унинг бадий сифатини пасайишига олиб боради.

Интерьер (французча «interieur» сўзидан – ички маъносини билдиради) – бинонинг ички мухитининг, функционал – эстетик муносабатда, нисбатан ёпилган ва ташкил этилганлигидир. Интерьер хона тўсиқ сиртлари (девор, шип, пол) ва унинг барча жиҳозлаш ва безатиш воситалари тўпламидан ташкил топади.

Компактлик (лотинча «compactus» сўзидан – зич, гўж, йиғилганлик маъносини билдиради) – шакл элементларининг жойлашувида максимал зичлиги. Компактлик даражасидан, маҳсулотнинг қуйилганлиги аникланади.

Комплекс лойиҳалаш – қатор маҳсулотларнинг лойиҳаланиши, одамнинг иш фаолиятини муайян жараёнидаги талабларни тўлиқ таъминлаш; масалан, ошхона учун жиҳозлар, мактаб учун мебель ва ҳк. Комплекс лойиҳалашнинг мақсади, одамлар учун иложи борица дам олишда, уйда, ишхоналарда қулайликни, уйғунликни ва бадий мухитни яратишдир.

Композиция (лотинча «compositio» сўзидан – ўйлаб чиқараман, тузман, яратаман маъносини англатади) – маҳсулотнинг муайян мақсадга хизмат қиладиган тартибда жойлашуви ва уларнинг мувофиқлиги.

Компоновка (лотинча «compro» сўзидан -- тузаман маъносини англатади) – турли элементларнинг ўзаро мос қилиб жойлаштиришнинг қидирув жараёни.

Комфорт («comfort» - инглизча сўз бўлиб) одамнинг маълум бир нарса ёки баъзи буюмлар тўпламидан оладиган барча қулайликлар йиғиндисидир. Маҳсулотлар қулайликнинг талабига тўлиқ жавоб берса, улар хузур-ҳаловатли ҳисобланади. Бундай қулайликларнинг йўқлиги эса, маълум иш жараёни мухитида дискомфортни юзага келтиради.

Конструкция («constructio» лотинча сўз бўлиб – қураман маъносини англатади) маҳсулот элементларининг ўзаро боғлиқлиги, алоқадорлиги. Конструкциянинг ҳосияти, асосан маҳсулот элементларининг ўзаро боғланишида ва ўзаро жойлашувида аникланади.

Конструкция типологияси – маҳсулот элементларининг ўзаро боғлиқлигини, конструктив классификация типларидаги фарқлари.

Конструкция классификациясининг асосларига:

1) элементларнинг боғланиш типи (ажралмас, ажраладиган; йиғиладиган ва бўлинадиган);

2) элементларнинг ўзаро муносабат типини (турғун; кинетик);

3) уларнинг уланиш схемаси ва усули; (яҳлит; каркасли; жилдли; тўпламли);

4) маълум маҳсулотнинг бошқа буюмлар билан боғланиш конструкция типини (автоном; блокланадиган);

5) функционал ҳолатнинг типини (стационар; сафарбар; ихчам);

6) конструкциянинг асосий ва асосий бўлмаган элементларини ўзаро муносабат типини (очик; ёпик; ярим очик) ва ҳ.к..

Маҳсулотларнинг ассортименти (французча сўз бўлиб «assortiment») – кўп маҳсулотларнинг турлича моделларининг бир мухитда тадбик этилиши, жиҳозларнинг бир мақсад ёки турдаги тўплами маъносини англатади. Масалан, маиший йўналишда, турар жойда ошхонани жиҳозлаш учун маҳ-

сулот ассортименти, ошхона учун идиш-товоклар ассортименти ва бошқалар. Ассортименти, бир вақтнинг ичида ишлаб чиқарилган моделларгина ташкил этиши мумкин.

Маҳсулотлар комплекси – турли функционал йўналишдаги маҳсулотлар тўплами, одамнинг муайян иш жараёнида воситаларнинг умумий системасини шакллантиради.

Маҳсулотнинг сифати – саноат маҳсулотларини ўлчов киймати, уларнинг хусусиятларини баҳолаш нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда, барча кўрсатилаётган талабларга мувофиқ ҳамда замонавий технологиянинг юқори кўрсаткичлари билан уларнинг ишлаб чиқариш технологияси даражасининг мувофиқлиги.

Маҳсулотнинг сифатини баҳолашнинг асосий аспекти – бу уларнинг фойдали бўлиши, техник ва технологик мукамаллиги, эргономик талабларга жавоб бериши, тежамкорли бўлиши, ишлатишда қулайлиги, бадий сифатининг эстетик қимматлигидир.

Маҳсулотнинг фойдали бўлиши – жамиятнинг ва одамларнинг маҳсулотни ишлаб чиқаришда ҳамда истеъмол қилиниш қизиқишлари нуқтаи назаридан келиб чиқадиган зарурат даражаси. Маҳсулот жамиятнинг қизиқишларига жавоб бера олиши ва жамият талабига мувофиқ, унинг фойдали эканлиги аниқланади.

Мода (лотинча сўз бўлиб, ўлчов, шакл, услуб маъносини англатади) – замонавий талабга жавоб бера оладиган ва одамларнинг айнан шу нарсаларга эга бўлиш интилишига кўра, саноат маҳсулотлари ва бошқа буюмларнинг ишлатилишида намоён бўлади. Одатда, буюмнинг юқори сифати билан ажралиб туриши, техник жиҳатдан янгилиги ёки бошқа ёрқин ифодалайдиган хосиятлари билан ажралиб туриши ифодаланади, масалан, кўринишининг ажойиблиги, юқори чидамлилиги, ихчамлиги, қулайлиги ва ҳк..

Нуфузли (престиж) истеъмол қилиш («пресстиж» - французча сўз «presnige» - кадр-қиммат маъносини англатади) – бу буюмларнинг шундай ишлатилиши-ки, унда истеъмолчи, шу орқали ўзининг фаровонлигини, маданиятини, одамларнинг қайси табақасига мансуб эканлигини намойиш этади.

Орнаментика (лотинча сўз «ornamentum» - зийнатлаш, зеб бериш, безатиш маъносини билдиради) – декорнинг хилма-хиллиги, буюм, бино, китобларни ва ҳк. безаш элементлари йиғиндисининг, ҳар хил табиий шакллар стилида ишлов беришдир, айниқса катта қисми ўсимликлардан ташкил топган, масалан: барглар, гуллар, мевалар ва шу кабилардир. Табиий тимсоллардан холи бўлган орнаментика ҳам гоят тарқалган, яъни асоси геометрик нақшлардан иборатдир. Орнаментика турли усулларда қўлланилади: наққошлик, гравировка, ўймакорлик, ҳайкалтарошлик, каштачилик, аппликация, тикувчилик ва ҳк.. Орнаментика миллий ҳислатга эгадир. У жуда кўп нарсаларда ишлатилади: кийим-кечак, турли анжомларда, мебель, заргарлик буюмларида ҳамда ингеръерда ва шу кабиларда ишлатилади.

Предмет муҳити – маҳсулотларнинг маълум шаклда, биргаликда ташкил этилиши.

Саноат маҳсулоти – маҳсулотнинг саноат усулида ишлаб чиқариш, яъни машина техникасидан фойдаланиб ва шунга биноан, бирқанча сондаги ўхшаш нусхаларнинг ишлаб чиқарилиши тушунилади.

Саноат маҳсулотларида шакл тузилиши – бадий лойиҳалашнинг изланиш жараёнида, маҳсулотлар шакл бирлиги ва техник эстетика талаблари асосида таркиб топишидир. Саноат маҳсулотларининг шакл тузилиш, асосий қонуниятларга; шакл маҳсулотнинг характеристик таркибига мувофиқлиги; шакл конструкция ва материалларга боғлиқлиги ва бошқалар.

Стайлинг (инглизча сўз «styling») – бадий лойиҳалаш йўналишидир. Унинг мақсади харидорларни маҳсулотларга жалб қилиш. Бу маҳсулот ташқи кўринишининг таъсирчанлиги, ифодавийлиги, шаклнинг кўзга тез кўриниши ва безатилиши орқали ўзига жалб этишидир. Стайлинг учун маҳсулотларни ўтмишнинг уйғониш даври, барокко, классицизм ва шу қабилар услубида ишлаш характерлидир.

Ташқи кўриниш – бунда, буюмнинг шакли идрок этиш орқали томоша қилинади. Шакл элементлари буюмни ишлатиш жараёнида идрок этиш ҳам буюмнинг ташқи кўринишига қиради. Маҳсулотнинг идрок этилишида, унга эстетик баҳо берилиши, ташқи кўриниш учун ягона манбадир.

Техник эстетика – илмий соҳа бўлиб, предмет муҳитини шаклланиши ва ривожланиши, одамларнинг иш фаолияти жараёнида предметли шароит қонуниятларини ўрганади. Техник эстетикани ўрганиш специфик предмети – бу одамларнинг биологик ва ижтимоий мавжудот сифатида предметли муҳит билан ўзаро муносабатидир.

Фойдали эффект – маҳсулотларнинг тўғридан-тўғри ўз ўрнида ишлатишнинг натижасидир. Маҳсулотни ишлатишда фойдали эффектнинг катта-кичиклиги, бир қатор талабларга амал қилади: маҳсулотнинг техник мукамаллик даражаси; антропометрик ўлчовларга муносиблиги; эксплуатация муҳитида, унинг конструкция ва шаклнинг ўзаро мослиги ва ҳк.. Шундай қилиб, фойдали эффект маҳсулот сифатини белгилашида асосий кўрсаткичларидан биридир.

Фойдаланиш қулайлиги – маҳсулотни ўзининг жойида оддий, ҳавфсиз ва шу қабил ишлатилиши тушунилади. Фойдаланиш қулайлиги, маҳсулотни транспортировка қилиш, сақлаш, йиғиштириш, таъмирлаш эмас, уни фақатгина ишлатиш, фойдаланиш жараёнида қўлланилади. Фойдаланиш қулайлиги, маҳсулотни қурилиши ва шакл орқали таъминланиши, уларнинг антропометрия, эргономика талабларига ҳамда эксплуатациянинг конкрет шароитда мутаносиблигидир.

Шакл – маҳсулотнинг муҳитга мос қурилмаси, яъни нуқта, чизик, қирра, сирт, бурчак, шакл, ҳажм ва бошқаларнинг аниқ ўлчамга эга бўлишидир.

Саноат маҳсулотларида шаклнинг умумий талабларидан бири барча элементларнинг композицион қонуниятлар асосида мувофиқлиги.

Шаклнинг ифодавийлиги – маҳсулотнинг бадий кўрсаткичларидан бири, бунда буюмнинг ташқи кўриниши ва тузилишини ўзаро муносиблиги, мақсадга мувофиқлиги аниқланади. Бундан ташқари, одамнинг эмоционал

кайфиятига таъсир этиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Маҳсулотнинг бундай таъсир этиш хусусиятларидан бири – унинг декоратив ечимини эстетик фахмланишидир.

Эргономика - (юнонча сўз бўлиб, «ergon» - иш, «nomos» - қонун Дегани) илмий-назарий ва илмий-экспериментал соҳа бўлиб, одамнинг ўзгариб турадиган муҳитда, маълум таъсирланишини талаб этувчи ҳар хил жиҳозлар ва иш фаолияти муҳитида воситаларнинг одамга таъсир қиладиган психофизиологик факторларини ўрганеди. Эргономиканинг назарга оладиган ва ўрганувчи асосий факторларига ҳар хил қўзғатувчиларга одамнинг муносабати (реакцияси), яъни оптик, товушли, ҳароратли ва ҳк.. киради. Шу муносабат билан, эргономика одамнинг физиология, психофизиология билимларига таянади ва лойиҳаланаётган объектлар шаклига бирқанча талабларни аниқлаб беради.

Эстетик қиммати – маълум маҳсулот ёки предметли муҳитининг одамлар эстетик қарашларига мувофиқлиги. Эстетик баҳоланаётган объектни, униг барча хусусиятларини умумийлиги ва улар орасидаги ҳар хил боғланишларнинг пайдо бўлиши, биринчи томондан одам ҳамда иккинчи томондан ижтимоий муҳитини характерлайди.

Умуман олганда, бадий сифат одатда, маҳсулотнинг эстетик аҳамияти шартларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Холмянский Л.М., Шчипанов А.С. Дизайн. -М.:«Просвещение»,1985. Ўзбекча таржима. «Ўқитувчи», 1991й.
- 2.Нешумова Б.В.,Щедрина У.Д. Художественное проектирование. - М.: «Просвещение», 1979.
3. Булатов С.С. Ўзбек халк амалий безак санъати. Т. Меҳнат 1991
4. Нозилов Д.А. Ўрта Осиё дизайни тарихидан. Т. Ўзбекистон 1998
5. Литвинов В.В Программа современной экспозиции. -М.: Плакат, 1989.
6. Ковальский Л.Н. Архитектура учебно-воспитательных зданий. Киев: «Будивэльник» , 1988.
7. Степанов Н.Н. Цвет в интерьере. –Киев: 1985.
8. Исаев Д.А. Советы художники-оформителю
9. Кузин В.С. Психология. –М.: Высшая школа, 1982.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....3

**1-БОБ. ДИЗАЙН САНЪАТИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ
АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ.....8**

Тарих ва буюмлар олами.....15

Ўзбек халқ амалий безак санъатининг дастлабки бошланиш даври,
турлари ва ривожланиш жараёни.....27

Наққошлик.....28

Ганчкорлик.....33

Мис буюмларининг турлари.....52

Заргарлик санъати.....61

Дизайннинг вужудга келиши.....70

**2-БОБ. ДИЗАЙНЕРЛИК (БАДИИЙ) ЛОЙИҲАЛАШНИНГ
АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ.....78**

Шакл ва функция.....78

Ҳақл ва композиция.....80

Функция, ранг ва безак.....82

Жорий ва оралиқ баҳолаш тестлари.....85

Атамаларнинг қисқача изоҳли лугати.....90

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....96

Зокир Сотиболдиев

ДИЗАЙН АСОСЛАРИ

Мухаррир

Э. Бозоров

Компьютерда
саҳифаловчи

Б. Гафурова

Босишга рухсат этилди 02.10.2008. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆.
Ҳисоб-нашр табоғи 6.25. Адади 50
Буюртма № 6

«ИQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди.
100084, Тошкент шаҳар, Кичик халқа йўли кўчаси, 7-уй.

“HUMOIYUNBEK-ISTIQLOL MO’JIZASI” босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, Қори-Ниёзий кўчаси – 39.